

Civil Műemlékvédelmi Kézikönyv 2015

Civil együttműködések a műemlékvédelem területén

Bögözi Református Műemléktemplom Komplex Restaurálási Program

A kiadvány a Polgári Újpestért Alapítvány által,
a Nemzeti Együttműködési Alap
Közösségi Környezet
Kollégiumának támogatásával készült.

Felelős kiadó: Bartók Béla –kuratóriumi elnök
Szakértő: Benczédi Sándor
Nyomdai munkák: Topbalaton Kft.

Készült 500 példányban.

2015.

ISBN 978-963-12-4451-9

**Nemzeti
Együttműködési
Alap**

TARTALOMJEGYZÉK

I. Civil műemlékvédelem a Kárpát-medencében	5
1. Magyar műemlékvédelem Rövid történeti áttekintő.....	5
Romániai (Erdélyi) műemlékvédelem	7
2. Civil vonatkozások napjaink műemlékvédelmi gyakorlatában – Civil együttműködések a műemlékvédelem területén	8
I. 2. 1. Polgári Újpestért Alapítvány – örökségvédelem Újpesten.....	9
Örökségvédelem - Műemlékek és emlékművek védelme Újpesten	9
Település léptékű örökségvédelem Újpesten.....	10
I. 2. 2. Keöpeczi Sebestyén József Műemlékvédő Társaság műemlékvédelmi tevékenysége	11
I. 2. 3. Az Új Ezredév Alapítvány műemlékvédelmi tevékenysége	12
Bögözi Református Műemléktemplom Komplex Restaurálási Program 2008 – 2016.....	13
II. Bögözi Református Műemléktemplom Komplex Restaurálási Program 2009 – 2015 ..	16
1. A bögözi református műemléktemplom	16
2. Előzmények	23
II. 2. 1. Előkészületek - 2009.....	23
Tartószerkezeti vizsgálatok (2009. nyara)	24
Régészeti kutatás (2009 nyara).....	28
Falképkutatás (2010. nyara)	30
Faberrendezések vizsgálata (2010. nyara).....	32
II. 2.2. 2010 évi munkák	33
Civil kezdeményezések és műemlékvédelem a Kárpát-medencében konferencia, Bögöz, 2010. június 11-13.....	33
3. Restaurálási munkák 2011 - 2015	35
Benczédi Sándor: Adalékok a bögözi református templom építészettörténetéhez a 2009–2013-ban végzett műemlékhelyreállítás tükrében	35
Nyárádi Zsolt: Régészeti ásatások (2012 – 2013).....	66
Kiss Lóránd – Pál Péter: A bögözi református templom falképei.....	113
A református műemléktemplom részletes falkutatása (2013.)	118
A külső falképek restaurálása (2013. második fele).....	119
A diadalív középkori feliratának restaurálása (2013. második fele)	121
A szentély és a diadalív faragott kő elemeinek a tisztítása (2014).....	122
Faragott kőelemek konzerválási-restaurálási munkálatai (2013)	122
Gótikus ablakok vízszintes kovácsoltvas osztói és behelyezése (2014 ősze)	127
A műemléktemplom új ólomüvegablakainak elkészítése (2014 ősze)	129
Faberrendezések konzerválási – restaurálási munkálatai (2014 tavasza).....	131
Faberrendezések és kazettás mennyezet konzerválási – restaurálási munkálatai (2015)	135
Környezettudatos örökségvédelem	142

I. Civil műemlékvédelem a Kárpát-medencében

1. Magyar műemlékvédelem

Rövid történeti áttekintő¹

A magyarországi műemlékvédelem kezdetei a XIX. század közepére vezethetők vissza.

Az 1840-es években kibontakozó műemlékvédelmi tevékenység kiteljesedése az 1881 évi XXXIX. műemlékvédelmi törvényben nyilvánult meg.

A törvény keretében megalakult a hivatali apparátussal is rendelkező Műemlékek Országos Bizottsága (MOB), melynek korszerű felfogásban készült új szervezeti szabályzata 1922-ben lép életbe, s amely a műemlékek körét a történelem előtti időkből származóktól egészen a XIX. század közepéig létrejöttékig terjesztik ki. A Bizottság fő tevékenységi köre a műemlékek felkutatása, összeírása, törzskönyvezése, nyilvántartása, ekkor még csak az 1920-as trianoni békekötés utáni Magyarország területén. Az 1938-ban, majd 1940-ben visszacsatolt területeken történt helyreállításokat bemutató kiállítás keretében a MOB már az új helyreállítási megközelítést hangsúlyozta, tevékenysége azonban 1944-ben megszakadt.

Az 1950-ben felálló MúMOK (Múzeumok és Műemlékek Országos Központja) nem volt alkalmas a szervezett műemlékvédelemre és csupán három évig működött – 1953-tól 1957-ig nem volt a műemlékvédelemnek önálló szervezete.

Az 1957-ben megalakuló Országos Műemlékvédelmi Felügyelőség (OMF) a műemlékek komplex kezelésére volt hivatott, egyértelmű volt ugyanakkor egy olyan önálló országos műemléki intézet hiánya, amely saját építési vállalattal rendelkezett volna, és nemcsak hatóságilag tudott volna eljárni.

A rendszerváltás a műemlékvédelem területén is komoly változásokat eredményezett.

1992-ben a kormány rendeleti úton hozta létre az Országos Műemlékvédelmi Hivatalt (OMvH), a továbblépést társadalmi, gazdasági és politikai változások egyaránt szükségessé tették.

A változások eredményeként, alkalmazkodva a megváltozott viszonyokhoz, s pótolva egyes hiányosságokat lépett az addigi rendelet helyére az 1997. LIV. műemlékvédelmi törvény, mely már a kulturális örökség javairól rendelkezett, de csak az épített örökségre és a hozzá kapcsolódó területekre vonatkozott.

¹ Forrásanyag:

Fekete Ilona: Műemlékvédelem és örökség Magyarországon: intézménytörténet, perspektívák, vélemények in: Világosság 2005/6.

„Hazánk történelmének, kultúrájának és művészetének pótolhatatlan örökségét képezik azok az alkotások, amelyek a környezet kiemelkedő értékeiként az ország és az egyes települések arculatának jellegzetes meghatározói, kulturális hagyományainak hordozói, s egyben a történelmi és nemzettudat formálói. Ezek az alkotások, mint műemlékek – a tulajdonjogra való tekintet nélkül – az egész nemzet közös kulturális kincsei, védelmük nemzeti összefogást kíván. Fenntartásuk, jelentőségükhöz méltó használatuk és az egész társadalom számára való hozzáférhetővé tételük közérdek.” (1997. évi LIV. törvény a műemlékvédelemről)

A kulturális örökség védelméről szóló 2001. évi LXIV. törvény gyökeres változást hozott az addigi műemlékvédelmi szervezetben. A törvény a kulturális örökséget a régészeti érdekű területek, régészeti emlékek, régészeti lelőhelyek és védőövezetek, a műemlékek, műemléki értékek és a műemléki területek, illetve kulturális javak összességéként definiálja.

A kulturális javak alatt a törvény alapján „az élettelen és élő természet keletkezésének, fejlődésének, az emberiség, a magyar nemzet, Magyarország történelmének kiemelkedő és jellemző tárgyi, képi, hangrögzített, írásos és egyéb bizonyítékai, valamint a művészeti alkotások” értendők.

A törvény egyik legfontosabb következménye, hogy egy új intézményrendszert hoz létre: az OMvH és a KÖI (Kulturális örökség Igazgatósága) összevonásával megszervezi a Kulturális Örökségvédelmi Hivatalt (KÖH), amely 2001 októbere óta hivatott biztosítani az integrált védelmet.

A Kulturális Örökségvédelmi Hivatal működéskére a folyamatosan szűkülő költségvetési keret és az ebből fakadó korlátozott mozgástér, valamint a határon túli magyar műemlékek védelme terén végzett korábbi tevékenység szinte teljes leállítása, megszüntetése volt jellemző.

2012. szeptember 21-től Magyarországon teljesen átalakult a kulturális örökségvédelmi rendszer és eljárás. A műemlékekkel és régészeti leletekkel foglalkozó Kulturális Örökségvédelmi Hivatal megszűnt, hatásköre pedig több részre oszlott, s különböző kormányzati, valamint önálló költségvetési szervhez került át.

A kulturális örökségvédelmi hatóságok kijelöléséről és eljárásaikra vonatkozó általános szabályokról szóló 266/2012. (IX. 18.) Kormányrendelet alapján a Kulturális Örökségvédelmi Hivatal jogutódja a Forster Gyula Örökséggazdálkodási és Szolgáltatási Központ.

A Forster Központ Műemléki és Tudományos Főosztálya látja el a határon túli magyar vonatkozású műemlékek dokumentálására, védelmére és helyreállítására vonatkozó feladatokat. Ezen feladat keretében a Központ döntően kutatásokat, dokumentációs és értékmérő munkákat végez.

Romániai (Erdélyi) műemlékvédelem²

A kulturális örökségvédelem terén Románia nem érvényesített meghatározó és következetesen hatékony eszközöket, sem a nemzetközi egyezségekkel összhangban, melyekhez csatlakozott, sem a romániai közérdeklődésnek megfelelően, mely a kulturális és természeti örökséget övezi.

Mindennek eredménye a kulturális örökség gyors és visszafordíthatatlan elvesztése, melynek fő okaként az 1989-ig tartó kommunista rendszer agresszív kulturális örökségpusztító politikáját említhetjük. A vonatkozó törvénykezés megcsonkítása, a műemlékvédelem, helyreállítás és konzerválás intézményeinek felszámolása fél évszázadon keresztül járult hozzá a szinte teljes műemléki pusztuláshoz.

Az 1989 utáni Románia műemlékvédelmi deficitjét a kulturális örökséget nemzeti prioritásként kezelő, felelős hatóságok koherens magatartásának és a műemlékvédelmi, restaurálási tevékenység számára szükséges pénzügyi támogatást megadó politikai döntés hiánya jelentették.

Súlyosbító tényezőként jelent meg a gazdasági növekedéssel kialakult ingatlanbefektetési nyomás és az ezzel járó ellenőrizetlen fejlesztési gyakorlat, mely a még fennmaradó műemléki értékek pusztulását eredményezheti.

Romániában nincs programszerű állami költségvetésű műemlékvédelmi tevékenység, leszámítva azt a rövid konjunktúrát 2009 és 2012 között, amikor a kulturális kormányzás erdélyi magyar politikai részvétellel történt.

2012 után a román kulturális tárca egyfelől leállította a helyreállításra felterjesztett magyar műemlékek munkálatainak finanszírozását, másfelől meg olyan Országos Műemlék Helyreállítási Tervet állított össze, amelyben kevés magyar műemlék szerepel.

² Hargita megye műemlékvédelmi stratégiája, tanulmány

2. Civil vonatkozások napjaink műemlékvédelmi gyakorlatában – Civil együttműködések a műemlékvédelem területén

Napjainkban azt tapasztaljuk, hogy a műemlékvédelem egyre nagyobb hangsúlyt kap úgy a civil világban, mint a közéletben is. Már csak bizakodni lehet, hogy a kialakuló tendencia nem jön késve: Magyarországon és a Kárpát-medencében egyaránt számos magyar vonatkozású műemlék pusztult el és van romos állapotban, számos pótolhatatlan nemzeti érték semmisült meg az épített örökség felelőtlen kezelése miatt.

Ebben a helyzetben felbecsülhetetlen a civil társadalom hozzájárulása az értékek megmentéséhez és bemutatásához.

Az elmúlt 20 év során egyértelmű tendenciaként figyelhető meg a civil szféra előtérbe kerülése a műemlékvédelmi gyakorlat terén.

A civil szerepvállalásnak a műemlékvédelem esetében történő felértékelődése nagy mértékben összefügg az állami szerepvállalás behatárolódásával, az anyagi keretek szűkülésével.

Akár helyi közösségek mozgatóiként, akár a szakmai és politikai közegek közötti közvetítőként lépnek is föl, az elkötelezett civil műemlékvédők célja és feladata az, hogy védjék a műemlékeket.

A műemlékvédelem terén történő tevékenykedés és az utóbbi évek több programja eredményeképpen alakult ki együttműködés a magyarországi, újpesti székhelyű, döntően helyi érdekeltségű Polgári Újpestért Alapítvány, a sepsiszentgyörgyi székhelyű, döntően erdélyi érdekeltségű Keöpeczi Sebestyén József Műemlékvédő Társaság és a magyarországi – de jelenleg döntően Erdélyben műemléket restauráló - Új Ezredév Alapítvány között.

Az együttműködés jelenlegi fázisában a tapasztalatcsere és a későbbi hatékonyabb érdekérvényesítési és műemlékvédelmi gyakorlat közös platformjának feltérképezése van folyamatban.

A tapasztalatcsere első lépcsőjeként az együttműködő civil szervezetek közösen tekintik át a magyarországi és romániai – erdélyi műemlékvédelmi gyakorlatokat és tendenciákat, s egyben működő gyakorlatok révén próbálnak felvázolni hosszú távú, tervezhető civil értékmentő programokat.

Működő gyakorlatként került az együttműködés előterébe 2015. elején az Új Ezredév Alapítvány restaurálási programja. A „Bögözi Református Műemléktemplom Komplex Restaurálási Program” több mint 10 éves időtartama alatt minden olyan

elemet felvonultatott és felvonultat, amellyel jelenleg a civil műemlékvédő szervezetek Magyarországon és a határon túli magyar területeken találkozhatnak.

Az együttműködő felek közös ötleteként fogalmazódott meg egy olyan kiadvány megjelentetése, amely – azon túl, hogy tájékoztatja az érdeklődő közvéleményt az újabb műemlékvédelmi – civil kezdeményezésekről és együttműködésekről – konkrét, civil kezdeményezésre indult és lefolytatott restaurálási gyakorlatot is bemutat, mintegy lehetséges, követhető modellként.

Jelen kiadvány az együttműködés első kézzelfogható eredménye, melyet remélhetőleg sok sikeres, értékmentő program fog követni.

I. 2. 1. Polgári Újpestért Alapítvány – örökségvédelem Újpesten

A 2004-ben alapított Polgári Újpestért Alapítvány Alapító Okiratában deklarált célja a polgári értékek terjesztése, az Újpesti kulturális örökség ápolása, helyi műemlékek megóvása.

Örökségvédelem - Műemlékek és emlékművek védelme Újpesten

Az örökségvédelem szerint a műemlékként védett objektum jellege szerint lehet épület, vagy építmény, az ezekhez tartozó képzőművészeti – szobrászati, festészeti, iparművészeti – alkotás, régészeti emlék, kultúrtáj, vagy építményhez tartozó kert és táj, illetve ingatlan, közterületi fasor.

Azt az épületet lehet műemléki védettség alá helyezni, ami a műemléki érték törvényi követelményének megfelel.

A kiemelkedő jelentőség megmutatkozhat a védendő emlék korában, a létrehozásában megnyilvánuló közösségi akaratban, a védendő emlék egyediségében, tipikusságában, létrehozásának építéstechnika-történeti vonatkozásában, a környezetével (településképpel, településszerkezettel, történeti tájjal) való összefüggésében, a védendő emlékhez kapcsolódó különleges eszmei-szellemi, „nem anyagiassal” vonatkozásban, az esetleg jórészt átalakított emlék fenti szempontok szerint különleges értéket jelentő részletében és az emlék védett, ill. védendő együtteshez való tartozásában.

A települések épített értékei a nemzet kulturális kincsének részei, ezért megóvásuk, fenntartásuk, jelentőségükhöz méltó használatuk és megfelelő bemutatásuk fontos közérdek. Az építészeti értékek védelme részben állami, részben önkormányzati feladat úgy, hogy a helyi védelemmel kapcsolatos teendők Budapest esetében megoszlanak a fővárosi és a kerületi önkormányzatok között. Az állami döntéssel érintett építészeti értékek a műemlékek, míg a helyi értékvédelemmel érintett létesítmények – attól függően, hogy a főváros egésze, vagy csak az érintett

kerület szempontjából minősülnek védendő értéknek – fővárosi, vagy kerületi önkormányzati rendelettel válnak helyi védetté.

A Polgári Újpestért Alapítvány, mint civil műemlékvédő szervezet eddigi tevékenysége során döntően az Újpesten található műemlékek, helyi védettségű épületek és a műemléki környezet feltérképezésében és indokolt esetekben a műemlékvédelmi tevékenységekhez kapcsolódó előkészítési fázisok (tudományos dokumentációk, hasznosítási koncepciók előkészítésében való részvétel) indításában vállalt közreműködői szerepet.

Ezen munka keretében az Alapítvány figyelemmel kísérte és véleményezte az Újpest Város Önkormányzata által készített Újpest épített környezete helyi védelméről szóló rendelet-tervezetet.

A széles körű szakmai és civil összefogás eredményeként az elfogadott és hatályba lépett rendeletben olyan sajátos szabályokat sikerült rögzíteni, melyek alkalmazásával biztosítható az Újpest településképe és történelme szempontjából meghatározó, műemléki vagy fővárosi védettséget nem élvező épített értékek védelme, a település építészeti örökségének, jellemző karakterének a jövő nemzedékek számára történő megóvása.

A rendelettel érintett épületek, építmények esetében az általánosnál szigorúbb szabályokat kell alkalmazni és körültekintőbb döntéseket kell hozni mind az esetleges építési munkákkal, mind a létesítmények fenntartásával, használatával kapcsolatban.

A listán szereplő épületeket így – a védelem fennállása alatt – nem lehet lebontani, illetve felújításuk, átalakításuk vagy fejlesztésük során az eredeti (építéskori) állapotot kell rehabilitálni, illetve a fejlesztésüket célzó beavatkozások során a védett értékekhez méltóan illeszkedő, igényes megoldásokat kell alkalmazni.

Újpest épületei, az azokat körülvevő területi és épített környezeti sajátosságok irányították rá az Alapítvány figyelmét a település léptékű örökségvédelem fontosságára.

Település léptékű örökségvédelem Újpesten

A hatályos magyar műemléki törvény kimondja: „a műemléken kívül védelemben kell részesíteni annak építészeti és tájképi környezetét.” Továbbá „a védelemben részesített területen nem szabad olyan változtatást eszközölni, amely a műemlék épségét, zavartalan érvényesülését, vagy a védetté nyilvánított környezet jellegzetes állapotát megváltoztatja.

Újpest város Budapest Főváros IV. kerületeként kiemelt fejlesztési – gazdasági – ipari övezetnek számít, s ebben a környezetben kiemelt szükség van azokra a civil

– szakmai szervezetekre, amelyek segíthetik a város döntéshozóit a műemléki környezet megóvásában.

Szükséges a jövő kérdéseit előre tisztázni, mert közvetlenül egy építkezés indulása előtt már nincs idő nagy mélységben átgondolva mérlegelni. Városképi és műemlékvédelmi vizsgálatokkal tisztázni lehet a műemlék és környezetének kapcsolatát, a városképben elfoglalt helyét, és az esetleges tájképi vonatkozásokat. Műemléki környezetben különösen indokolt, hogy a városvezetés építsen a széleskörű civil párbeszédre és javaslattevési folyamatokra. Ezeknek eredményeként pontos elképzelései legyenek az általában sok tényezőből álló, a megőrzéssel, vagy új beépítéssel kapcsolatos kérdésekről, elképzelésekről. A település műemléki és városképi vizsgálatai meghatározzák azokat a főbb szempontokat, amelyek egy szebb városkép kialakításához vezetnek. A Polgári Újpestért Alapítvány tevékenységi körében kiemelt szerepet játszik a település műemléki és városképi szempontjainak a kerületi szinten történő érvényesítése, védelme.

I. 2. 2. Keöpeczi Sebestyén József Műemlékvédő Társaság műemlékvédelmi tevékenysége

Az 1990-es év elején megalakult műemlékvédő egyesület az erdélyi műemlékek megmentésében való részvételt tűzte ki fő célul, főleg azokon a területeken, amelyeket az akkoriban újraalakuló Román Műemlékvédelmi Hivatal előre láthatólag nem volt képes lefedni.

A Társaság még a hivatalos bejegyzés folyamatában szervezte meg Sepsiszentgyörgyön az 1977-ben megszüntetett és újraalakuló Román Műemlékvédelmi Hivatal valamint az Országos Műemlékvédelmi Hivatal (OMvH) közti hivatalos kapcsolat felvételének helyszínt biztosító találkozót. A sikeres találkozó alkalmával született döntés a kilyéni unitárius templom és a gelencei római katolikus templom helyreállításának támogatásáról.

1991-ben sikerült elhozni a Székely Nemzeti Múzeumba a Norvég Királyi Külügyminisztérium és a Norvég Építészeti Múzeum "A fa a norvég építészetben" és "A norvég fatemplomok" című kiállításokat és ezzel kezdetét vette a Keöpeczi Sebestyén József Műemlékvédő Társaság és a Székely Nemzeti Múzeum közös szervezésében megrendezett évi műemlékvédelmi kiállítások sorozata.

1992-től a Társaság társszervezőként vett részt a ma is működő Tusnádi Nemzetközi Műemlékvédelmi Szimpózium megszervezésében és az évente megjelenő kiadvány szerkesztésében.

Az 1990-es évek végén a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma által meghirdetett „A műemlékek helyreállítását megelőző tudományos kutatás” pályázaton több éven keresztül számos sikeres eredményt ért el.

Az OMvH-val és az Erdélyi Szász Kultúrintézettel közösen sikeresen pályázott az Európai Bizottságnál az Erdélyi Magyar Kultúrórökség inventarizációs programjára és részt vett az Erdővidék, Alcsík és a Homoródok menti falvak felmérési programjában is.

A Társaság nevéhez számos műemlékvédelmi programkezdemenyezés fűződik, úgy mint Bikfalva vagy Árkos faluképvédelmi programja, Kovászna megye kultúrórökségének felleltározási programja stb., sikeresen elnyeri a Kovászna megyei Önkormányzat támogatását az említett programok finanszírozására és döntő részt vállal a Kovászna megyei helyi értékek védelmére hozott tanácshatározat előkészítésében.

A 2000-es években a Társaság működésébe bekapcsolódik a fiatalabb generáció is, és ez újabb lendületet hoz a tevékenységben.

2006-tól elindul az egyházi épületek felújítását célzó pályázati tevékenység. 2009-ben a Társaság Hereditátum címen blogot létesít, ami 2012-ben, hasonló címmel interaktív adatbázissá alakul át.

A társaság tevékenységét 2014-ben a Székelyföldi Önkormányzatok által alapított Orbán Balázs díjjal tüntették ki.

I. 2. 3. Az Új Ezredév Alapítvány műemlékvédelmi tevékenysége

Az Új Ezredév Alapítvány célja, hogy minden lehetséges eszközzel támogassa a magyarság megmaradását, az egészséges, sportos életmódra való nevelését, képzését, oktatását – a természet- és környezetvédelem jegyében – a magyarság kulturális felemelkedését, a nemzeti tudat ápolását.

E célok érdekében az alapítvány az egyesülési jogról, a közhasznú jogállásról, valamint a civil szervezetek működéséről és támogatásáról szóló 2011. évi CLXXV. törvény alapján, közhasznú tevékenységei között is kiemelten koncentrálna a kulturális örökség megóvására, a kulturális örökség védelméről szóló 2001. évi LXIV. törvényben meghatározott közfeladat közvetlen teljesítését szolgáló közhasznú tevékenységként.

Az Új Ezredév Alapítvány műemlékvédelmi tevékenysége során három feladatot tart szem előtt.

Első és legfontosabb feladatának tartja, hogy fenntartsa, megóvja a műemléket. A helyi közösségekkel, valamint a helyi hatóságokkal, közigazgatási szervekkel való kapcsolattartás, eszmecsere és odafigyelés eredményeként határozott álláspontunkká vált az a felismerés, hogy minden szempontból elengedhetetlen a műemlék célszerű hasznosítása.

Az alapítvány már a kezdetekkor elkötelezte magát a szakszerű restaurálási tevékenység és értékmentés mellett, s a fenti szempontok figyelembe vételével kezdett hozzá a bögözi református műemléktemplom restaurálási munkálataihoz.

A restaurálási program az alapítvány legfontosabb programja jelenleg.

Bögözi Református Műemléktemplom Komplex Restaurálási Program 2008 – 2016

A bögözi (Románia, Hargita megye, Székelyudvarhelytől 5 km-re) református műemléktemplom Erdély egyik legfontosabb középkori egyházi műemléke, az Erdélyt járó magyarországi utazó közönség egyik közkedvelt célpontja, úti célja. Egyház- és kultúrtörténeti vonatkozásai mellett leginkább középkori falképei és festett fa bútorzata, kazettás mennyezete révén került a művészettörténeti kutatás érdeklődési körébe. A szakirodalom a László legendát mint a téma legkorábbi megörökítését tartja számon, keletkezését a XIII. század legvégétől a XIV. század közepéig terjedő időszakra teszi. A falu azon kevés székely faluközpontok egyike, amelyek lakossága nagyrészt református felekezetű, s ezt igazolja a templom jelentősége, mérete és súlya is egyben.

1997-ben az Országos Műemlékvédelmi Hivatal az „Erdélyi kazettás mennyezetek és falképek” program keretében készítettett tartószerkezeti szakértői szakvéleményt, mely vélemény kitért a templom felmenő szerkezeteire, tartalmazta a tartószerkezet elemek rövid leírását és a szerkezeti károsodások ismertetését, s egyúttal több esetben is javaslatot tett a gyors beavatkozásra, ezt követően azonban több mint 10 évig tényleges értékmentés nem történt.

Az Új Ezredév Alapítvány 2008 végétől önerőből kezdte el finanszírozni az előzetes felméréseket és az engedélyeztetési dokumentáció összeállítását, valamint az engedélyeztetési eljárást. A restaurálási előmunkálatok és kivitelezési munkák teljes szakmai koordinálását a kezdetektől Benczédi Sándor műemlékvédelmi szakmérnök, a bögözi helyreállítási program vezető tervezője végezte és végzi jelenleg is. A bögözi református műemléktemplom teljes hivatalos restaurálási költsége – a 2015. decemberben aktualizált költségvetés és 2016. év végi befejezéssel tervezett restaurálási terv szerint – hozzávetőleg 650.000 euró.

Az Alapítvány – magánszemélyek és cégek adományaiból és támogatásaiból az elmúlt öt év folyamán biztosította a szükséges pénzforrásokat a restaurálási munkák elkezdéséhez nélkülözhetetlen előtanulmányok és tervdokumentációk elkészítésére, az engedélyeztetési eljárásra, a tényleges restaurálási gyakorlat helyszíni előkészítésére (ezen előkészítő – alapozó munkába kapcsolódott be Hargita megye Tanácsa is, már 2009 végétől) és részbeni kivitelezésére. Az Alapítvány tevékenységének és – az adott időben Kelemen Hunor miniszter által vezetett – román kulturális tárca támogatásának köszönhetően a templom komplex helyreállítását cél-

zó kivitelezési munkák 2012 tavaszán elkezdődtek, s 2013 végére szinte teljes mértékben el is készültek. 2012 folyamán, úgyszintén román minisztériumi támogatás és közbeszerzési eljárás eredményeként került sor a középkori falképek restaurálására, a nemzetközi hírű freskók ünnepélyes átadását 2012. november 24-én szervezte meg az Alapítvány.

2013 folyamán került beütemezésre a műemléktemplom komplex restaurálásának következő nagy fázisa: a festett fa bútorzat egy részének és a kazettás mennyezet konzerválásának és restaurálásának az előkészítése, mely munkafázis szorosan összefüggött a templom földémszerkezeti elemeinek a konzerválásával, megerősítésével. Ezzel párhuzamosan indult el a kőrestaurálási tevékenység, a falkutatás és belső szentély régészeti feltárása is. 2014 nyarán megtörtént a festett fa bútorzat egy részének a restaurálása (szószék, bejárati ajtó, Úr Asztala) és a kazettás mennyezet konzerválási és restaurálás-előkészítési munkái is befejeződtek. A farestaurálási részmunkálatok mellett sor került a műemléktemplom ablakainak a restaurálására – az ólomüveg ablakok pótlására és restaurálására, valamint az ehhez a munkafázishoz kapcsolódó kőrestaurátori munkák elvégzésére – és emellett a templomszentély faragott kőelemeinek a tisztítására is.

2015 folyamán elkezdődött, s várhatóan 2016. első felében el is készül a templom kazettás mennyezetének teljes konzerválása-restaurálása.

A 2008 végén indult és hét éve tartó munka során önzetlen civil közreműködés és támogatás, szakmai szervezeti hozzájárulások, román (Román Kulturális Minisztérium, Hargita Megye Tanácsa) és magyar állami támogatások (Emberi Erőforrások Minisztériuma, Magyar Művészeti Akadémia), magyarországi és romániai céges támogatások és nem utolsósorban a templomukért áldozni és áldozatot is vállalni képes bögözi lakosok tették lehetővé a folyamatos előrelépést és értékmentést. Ezt a munkát tervezzük folytatni és befejezni, további támogatások előteremtésével és hatékony felhasználásával.

Jelen állapot és tervek szerint 2016-2017 folyamán újul meg a kazettás mennyezet (további farestaurálási munkák), kerül befejezésre a templom udvarán lévő műemlék sírkert (kőrestaurálási munkák), s nyeri el végleges formáját a templom műemléki környezete is.

Debreczeni László rajza a bögözi templomról

II. Bögözi Református Műemléktemplom Komplex Restaurálási Program 2009 – 2015

1. A bögözi református műemléktemplom

A bögözi református templom egyház- és kultúrtörténeti vonatkozásai mellett leginkább **középkori falképei** és **festett faberendezése** révén került a művészettörténeti kutatás érdeklődési körébe.

Az északi hajófal falképeit 1865-ben fedezték fel, amikor a szószéket megvilágító északi hajóablakot nyitották. Feltárásukra csak 1898-ban kerülhetett sor. A falfestményeket Csehély Adolf gimnáziumi rajztanár tárta fel, s a Műemlékek Országos Bizottságától (MOB) kiküldött Huszka József 1898-ban akvarellmásolatokat készített róluk.

Bögözi falképrészlet akvarellmásolat, Huszka József, 1898

Bögözi falképrészlet akvarellmásolat, Huszka József, 1898

Nem sokkal később, anyagi fedezet hiányában, a falképeket visszameszelték. 1938-ban a falképek részben újra láthatóvá váltak, restaurálásukat 1944-ben Farkas Tibor kezdte el, de a munkálatokat félbeszakították a II. világháború eseményei.

A falfestmények becsült felülete 84 m² az északi hajófalán és 10 m² a nyugati hajófalán.

Az északi hajófalán három egymás alatti regiszter található.

A legfelső regiszteren a Szent László legenda töredékes képciklusa, alatta, a középső regiszterben Antiochiai Szent Margit legendája, az alsó regiszterben pedig az Utolsó Itélet látható, - ez utóbbi egy későbbi kifestés eredménye.

A **felső regiszter** Szent László falképciklusa a nyugati falon kezdődik, a nagyváradi várból való kivonulás jelenetével. A lovon ülő király kezét koronájához emeli. A kivonulás jelenetében látható a stilizált váradi vár, és a kivonulást jelző kürtös alakja. A vár előtt térdeplő alakok, és az áldást osztó püspök alakja látható. A jelenetek nincsenek egymástól elválasztva. A falfestmény földszínekkel készült (oxidvörös, okkersárga, szürke, fekete) fehérnek meszet használtak. Az alakokat néhány vonallal húzták meg, az ábrázolásban nincs túlrészletezve. A következő jelenet már a hajó északi oldalán található. A hajó későbbi gótikus boltozata miatt a jelenetek egy jelentős része elpusztult. Az északi hajófal első jelenetéből (a felvonulás) csak az alsó harmad maradt meg. A következő jelenet (a kerlési csata) nagyobb mértékben maradt fenn. Látható a lányt elrabló kun alakja, aki a király fele nyilaz. A király alakja nagyrészt elpusztult. A jelenet alsó harmadában elhullt harcosok, lovak. A következő az üldözés jelenete. Ebből egy 2 négyzetméteres felület maradt fenn az lovak lábaival. E jelenet nagy része a XVIII. században nyitott ablaknak esett áldozatul. Az ablaktól keletre a bírkózás jelenete látható. Ezen a jeleneten nemcsak a király és a kun, hanem a lovak is harcolnak egymással. A következő töredék a lefejezés jelenetét ábrázolja. E jelenet jelentős mértékben sérült. Lehetséges hogy eredetileg a falképciklus a diadalívre is átterjedt, de a diadalívet a gótikus korban átépítették, így a feltételezett jelenet elpusztulhatott.

A **középső regiszter** az északi fal nyugati sarkánál kezdődik. A regiszter Antiochiai Szent Margit legendáját ábrázolja. Az első jeleneten Olibrius prefektus alakja látható aki Margit után meneszti szolgáját. A következő jeleneten Margit Olibrius prefektus elé vitetését ábrázolja. A pefektus egy lóhereíves záródású baldachin alatt trónol. A harmadik jelenet Szent Margit ostromozását ábrázolja. Az oszlophoz kötözött vértanút két katona ostromozza. A negyedik jelenetben a kikötött Margitot égő fáklyákkal kínozzák. A következő jelenet az ablak miatt részben elpusztult, de a megmaradt részletek arra utalnak hogy szintén a kínzás egyik fázisát ábrázolta. A hatodik jeleneten a kezén-lábán összekötözött Margitot egy forró vízzel teli üstbe merítik. (A legenda szerint Margit imájára angyalok oldozzák el a köteleket, és

sértetlenül mászik ki a vízből). A központi jelenet az imádkozó Margitot ábrázolja. Jobbján egy katona a tüzet táplálja, balján imádkozó tömeg, mely tanúja a csodának. Margit feje fölött két glóriás galamb, és egy szárnyas angyal alakja látható. A következő jelenetben a gonoszt megtestesítő sárkányon győzedelmeskedő Margit látható, két kezében a kereszt jelével. Az utolsó jelenet Margit lefejezését ábrázolja.

Az **alsó regiszter** stilisztikai szempontból különbözik a két felső regisztertől. E jelenetek részletgazdagsága, a színárnyalatok közti finom átmenetek (portrék) egy sokkal biztosabb, gyakorlottabb kézről tesznek tanúságot. A falfestménynek egy bordó előrajza van. A testszín, arcok zöldfölddel vannak árnyalva (hasonlóképpen az olasz trecento falképeihez). A kékes háttér érzetét egy sötétszürke alapszín felhordásával, és az erre felfestett áttetsző fehérrel érték el. A falkép színei fehér (mész), fekete, sárga földszínek széles skálája, zöldföld. Az alsó regiszter jelentős részét egy nagyszabású Utolsó Ítélet jelenet foglalja el. A jelenet ikonográfiai felépítése a sepsikilyéni (Háromszék megye) unitárius templom déli hajófalának képeivel mutat hasonlóságot. A nyugati falsarok közelében a pártázatos faltól övezett menny kapuja látható. A kisméretű kapu mellett Szent Péter alakja, és a mennybe tóduló királyok, királynék, papok, szerzetes és püspök alapok. Az első alakot, aki feltehetően egy pápát ábrázol, egy szárnyas angyal vezeti aki kezében egy keresztes egyházi zászlót tart. A jeleneteket vékony vörös vonalak választják el. A következő jelenet a halottak föltámadását ábrázolja. A két felső sarokban a feltámadást jelző két nagyméretű trombitát fújó szárnyas angyal, alattuk kisebb méretű angyalok nyitják föl a sírok fedelét. A következő jelenetet egy vízszintes vonal osztja ketté. A felső részen hat apostol alakja, előttük eg az a térdeplő szárnyas angyal kezében Krisztus szenvedéseinek eszközeivel (Arma Christi). Az alsó részen egy köpönyeges Mária ábrázolás. Mária jobbjánál egy kígyó, és két egymás melletti kör- az egyikben a nap és a hold, a másikban Jób játható a cethal torkában. Mária balkezénél egy glóriás nőalak (Mária?) aki a mandorlás Krisztus felé fordul. E regiszter központi alakja a szivárványon trónoló Krisztus, a Jelenések Könyvének leírása szerint. Jézus balján valószínűleg János Evangélista térdel. A következő jelenet szintén vízszintesen kétfelé van osztva, fent hat apostollal, lent egy szárnyas angyallal, aki a megkötözött elkárhozottakat tereli a Leviatán szája fele. A Leviatán előtt egy kis glóra nélküli alak egy elkárhozott megmentésén fáradozik. A jelenetet egy függőleges vörös vonal zárja.

A következő Szent Dorottya alakja egy másik női szent társaságában. Ezt követi Veronika kendője Krisztus portréjával, Veronika alakja nélkül. Alatta egy kőkeretes fülke. Ez a fülke leginkább egy szentségtartóhoz hasonlít. A fülke a falkép festése előtt készült. (Hasonló helyen került elő falifülke Székelyderzsen). A következő jelenet egy koronás női szentet ábrázol. Mivel a kép hiányos, töredékes, a kutatók csak feltételezték, hogy az Szent Ilona bizánci császárnőt ábrázolja. Az utolsó

jeleneten a falkép töredékessége és a felületet takaró koszréteg miatt mindössze glóriás alakok körvonala észlelhető.

Az Utolsó Ítélet jelenete alatt egymást metsző, különböző színű körökből álló díszítés maradt fenn. Ez feltűnően hasonlít a homoródkarácsonyfalvi szentélyben talált díszítéshez. Ugyanakkor a karácsonyfalvi Szent László ciklus alatti képek a bögyözi Utolsó Ítélet falképeivel hozhatók összefüggésbe.

A díszítősáv alatt architektonikus elemek (félköríves árkádok) töredékei láthatók.

A bögözi református templom falkép-együttese az északi hajófalon, restaurálás előtti állapot. Fotó: Henning János

A bögözi templom **festett kazettás mennyezetének** szerkezete furcsán eltér a többi erdélyi festett kazettás mennyezet szerkezetétől. A szokásos osztóléces tagoláson kívül minden kazettában egy belső, profilozott és színezett keretelés is található. Ugyanezzel a szerkezettel találkozunk a közeli agyagfalvi templom kazettás mennyezetén, azzal a különbséggel, hogy ott a mezőket nem díszíti, és nem is díszítette semmiféle ornamentika. A keretelés barna alapú, fehér hullámvonalas díszítése, a rakott és furnérozott bútorokon gyakran alkalmazott, szép rajzolatú fák (szemes jávor, fodros kőris) mintáját próbálja imitálni. Hasonló színezésű keretelés található az Umling - műhely mennyezeteinél is.

A bögözi festett famennyezet fegyelmezett, részletező, nagyon rangos és kizárólagosan virágdíszítésű festése szoros hasonlóságot mutat a szász festett asztalosmunkákkal. A reneszánsz jegyekben gazdag mennyezetfestés kazettáinak elhelyezése a korábbi, XVII. századi mennyezetekhez hasonló ritmikát mutat. Közel azonos díszítésű kazetták keretelik körbe a mennyezetet, míg a belsejét átlósan váltokozva pontszimmetriás, rozettaszerű és indadíszes virágábrázolások díszítik. A korábbi, XVII. századi mennyezeteknél előforduló fogazott párkányos szélkeretelést, fűrészelt és fogazott lécdarabokkal próbálták imitálni.

A festett kazettás mennyezet egyik eleme, Fotó: Henning János

2. Előzmények

A műemléktemplom kiemelkedő értékeinek kritikus állapota már az 1990-es évek legelején is ismert volt. Ez a felismerés vezette 1997-ben arra a következtetésre az Országos Műemlékvédelmi Hivatalt, hogy az *Erdélyi kazettás mennyezetek és falképek* program keretében tartószerkezeti szakértői szakvéleményt készíttessen, mely vélemény kitért a templom felmenő szerkezeteire, tartalmazta a tartószerkezet elemek rövid leírását és a szerkezeti károsodások ismertetését, s egyúttal több esetben is javaslatot tett a gyors beavatkozásra.

A szakvélemény időszerűnek tartotta a freskók felújítását, konzerválását, valamint az ehhez kapcsolódó összes felújítási feladatot is.

A reményteli kezdet után - a 2000-es évek végéig - ugyanakkor semmilyen érdembeli előrelépés nem történt. A krónikus pénzhiány, a kompetenciák egymásnak feszülése, valamint az egyre erőteljesebb anyaországi érdektelenség mind távolabbra sodorta a bögözi református templomot a megérdemelt megújulástól.

Az Új Ezredév Alapítvány 2004 óta segítette a bögözi református lelkészi hivatalt a templom állagmegóvásában és szakaszos felújításában.

2006 folyamán az Alapítvány többször is tárgyalta a Kulturális Örökségvédelmi Hivatal illetékes munkatársaival, s az az együttműködési forma rajzolódott ki, hogy a Hivatal felveszi az éves restaurálási programjába a templomot, amennyiben az Alapítvány finanszírozza a restauráláshoz szükséges anyagköltségeket.

Ezt követően az Alapítvány igyekezett minél több adományt gyűjteni a restauráláshoz szükséges anyagköltségek biztosítására, de sajnos 2008 végén azzal kellett szembesülnie, hogy a Kulturális Örökségvédelmi Hivatal már semmilyen restaurálási kerettel nem rendelkezik, a határon túli épített örökség védelmét pedig szinte semmilyen formában sem támogatják.

II. 2. 1. Előkészületek - 2009

Ekkor döntött úgy az Alapítvány, hogy egyedül kezd neki a restaurálási folyamatnak. Erdélyi műemlékes szakemberek segítségét kérve igyekeztünk áttekinteni a romániai restaurálási gyakorlatot és a rendelkezésre álló támogatási lehetőségeket, forrásokat.

2009 februárjában vettük fel a kapcsolatot Benczédi Sándor Europa Nostra-díjas műemlékvédelmi szakmérnökkel.

Benczédi Sándor fontosabb munkái

- Tervfőnökként, csapatban: segesvári Hegyi Templom, segesvári Szarvasház, sepsiszentgyörgyi Lábás Ház, sepsiszentgyörgyi Megyei Könyvtár, kézdivásárhelyi Ortodox Templom, csíkmenasági Római Katolikus Templom felújítása.
- Részt vett: gelencei Katolikus Templom, kilyéni Unitárius Templom, albisi Református Templom, szászkezdői Evangélikus Templom felújítása.
- Folyamatban levő munka: torjai Apor-kastély, sepsiszentgyörgyi Polgármesteri Hivatal, dálnoki Református templom felújítása.

Az együttműködés keretében Benczédi Sándor elvállalta a bögyözi református templom restaurálási programjához kapcsolódó, előkészítő munkafázisok koordinálását és ellenőrzését, valamint az ezt követő restaurálási munkálatok irányítását is.

2009 júniusában az Alapítvány szerződést kötött az Atelier M. Srl. vállalattal a restauráláshoz nélkülözhetetlen előtanulmányok elkészítésére, valamint az ezt követő engedélyeztetési procedúra lefolytatására.

Az együttműködés hatékonysága már 2009 nyarán megmutatkozott: az Alapítvány és az Atelier M. Srl. közreműködésével a bögyözi református lelkipásztori hivatal sikeresen pályázott a Hargita megyei Tanács műemlékvédelmi programjának keretében meghirdetett pályázaton, melynek során 8.000 lej támogatásban részesült.

Az Alapítvány partnerszervezete, a Porta Speciosa Egyesület sikeresen pályázott és nyert támogatást 2009 nyarán a Nemzeti Kulturális Alaptól a templom műszaki felmérésére. A műszaki felmérést a Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem építészmérnök hallgatói végezték el, a műszaki felmérés során felmerült szállás- és étkezési költségeket az Alapítvány fedezte.

2009 végére elkészültek az előtanulmányok, s elkezdődhetett az engedélyeztetési folyamat.

Alábbiakban röviden bemutatásra kerülnek az előkészítési fázis kutatásai, vizsgálatai:

Tartószerkezeti vizsgálatok (2009. nyara)³

A bögyözi templom tartószerkezeti vizsgálatára a tervezett komplex restaurálási tevékenység előkészítési fázisában került sor, a vizsgálatok prof. dr. Szabó Bálint, a

³ A tartószerkezeti vizsgálatok összefoglalása dr. Szabó Bálint tartószerkezet-szakértő és Kirizsán Imola okl. építőmérnök: A bögyözi református templom tartószerkezeti kérdései c. tanulmánya (2010) alapján készült.

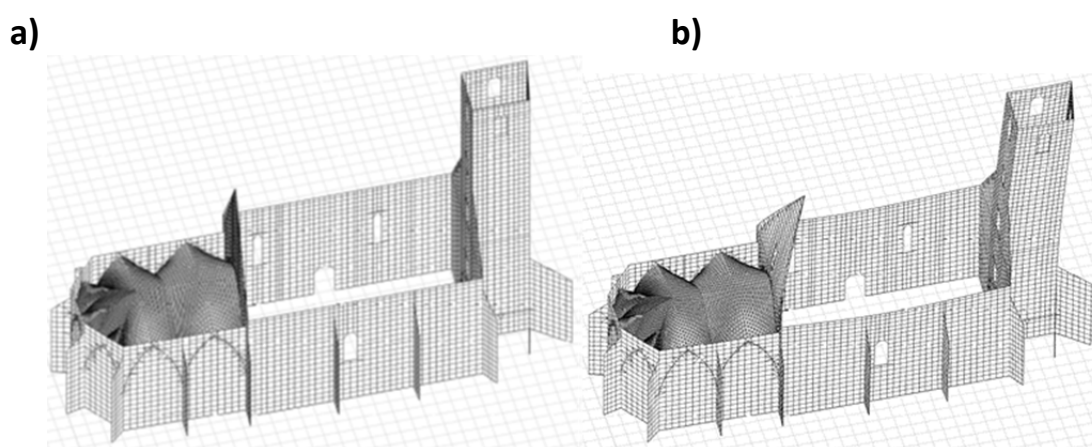
Kolozsvári Műszaki Egyetem Építészeti és Városrendezési Karának professzora és Kirizsán Imola, a Kolozsvári «Utilitas» Épített-örökség Kutató-tervező Központ ügyvezető igazgatója vezetésével és irányításával zajlottak, a vezető tervező Benczédi Sándor volt.

A tartószerkezeti vizsgálatok megállapították, hogy a földémszerkezetek és az alapozási szerkezetek megfelelő állapotban vannak, s ennek megfelelően hangsúlyosan a tetőszerkezeti, illetve felmenő szerkezeti elégtelenségeket emelték ki és részletezték.

Jelentős problémaként említette a vizsgálat a szerkezeti elemek geometriai elváltozásait (elmozdulások, kifordulások). A tetőszerkezetekre jellemzők – a csomópontok kilazulásának következtében – a szerkezeti elemek geometriai elváltozásai, a vizsgálat ide sorolta az egyes másodlagos szerkezeti elemek (pl. szögletkötők) hiányát, vagy azokat az eseteket, amikor egyes elsődleges szerkezeti elemek megmunkálása (pl. kötőgerendák) nem teszi lehetővé másodlagos elemek (pl. szögletkötők) utólagos elhelyezését. A vizsgálat kimutatta, hogy a szerkezeti elemek anyagi elégtelenségeit általában biológiai károsítók okozzák, melyek – az egyes anyagi és beépítésbeli elégtelenségek (pl. a kötőgerenda-szarufa kapcsolatok befalazása) által támogatva – a faanyag károsodását, helyenként teljes tönkremenetelét eredményezték.

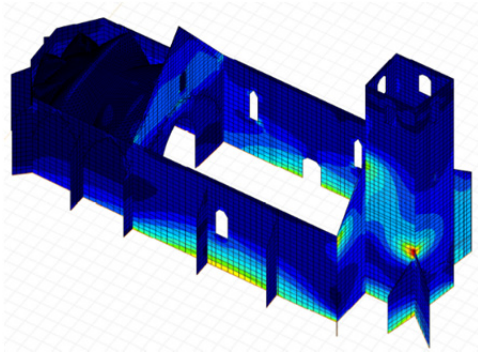
A felmenő szerkezet vizsgálata során egyértelművé vált, hogy a szeizmikus terhelések következtében az ablakok mentén (nyílásáthidalásokon és parapetfalakon) repedések jelentek meg, mely repedések a támpillérek esetében a fagykár következtében keletkeztek.

A vizsgálat keretében elkészültek a tartószerkezet mechanikai modelljei is. A mechanikai modellek falazott szerkezeti alegységekre, illetve a tetőszerkezetre készültek. A falazott tartószerkezeti alegységek mechanikai modellje végeselem-módszerrel készült.

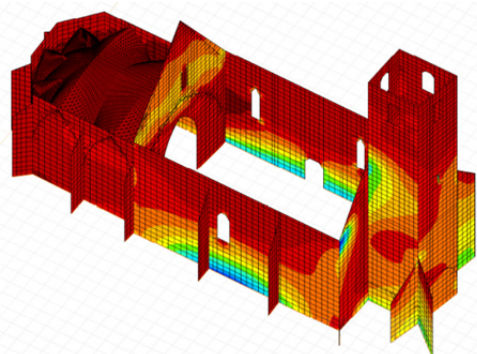

Falazott szerkezetek mechanikai modellje: (a). a véges-elem rácsrendszer, (b). az egyik rezgésmód elmozdulásai

a)

b)

Hajlító-nyomaték diagrammák gravitációs és szeizmikus teherre a hosszanti tengely mentén: (a). első rezgésforma, (b). második rezgésforma

Mechanikai modell készült a hajó, illetve a szentély feletti fedésszerkezetre. Az eredmények egyértelműen igazolták a gótikus jellegű fedésszerkezetek helyes tartószerkezeti koncepcióját, illetve a hiányzó kötőgerendák merevség-csökkentő hatását.

Fentebb említett vizsgálatok alapján a szakértők által javasolt beavatkozások főleg a felmenőszerkezetekre, illetve a fedésszerkezetekre vonatkoztak.

A vizsgálatok egyértelművé tették, hogy a felmenő szerkezetekkel szemben támasztott statikai követelmények – a szentély és a hajó falainál – falazat kiegészítéssel, injektálással és kiékeléssel biztosíthatók, folytonosítva az áthidaló és parapet falazatokat és legalább részlegesen megszüntetve a szerkezeti hiányosságok okait. Kötelező együttműködést írtak elő ugyanakkor a képzőművészeti tartozékok restaurátoraival.

A fedésszerkezeti beavatkozások esetében a vizsgálat által javasolt eljárások egyaránt vonatkoztak a geometriai elváltozásokra és az anyagi károsodásokra is.

A vizsgálat külön is kitért a tartószerkezet műemléki értékeire is: hangsúlyozta, hogy a bögözi református műemléktemplom tartószerkezete önmagában is nagy örökségértéket képvisel, különösen a fedésszerkezete és a fa födéme.

A torony gótikus jellegű tetőszerkezete egyike a nagyon kevés épségben fennmaradt gótikus torony fedésszerkezeteknek Erdélyben, az árbocterékmerevítésének megoldása pedig egészen kivételes örökség-értéket képvisel.

A torony fedélszerkezetének belső képe

Hasonló ritkaság Erdélyben a szentély gótikus jellegű fedélszerkezete, ahol az átmenő kötőgerendák hiánya statikailag sebezhetővé teszi a boltívek zavartalan záródását biztosító, fiókgerendákra támaszkodó tetőszerkezetet – ez a sebezhetőség magyarázza a csekély számú fennmaradt példát. A hajó XVII században épült fedélszerkezete is jelentős műemléki értéket képvisel annak ellenére, hogy csak egy „közönséges” gótikus jellegű tetőszerkezetről van szó. A festett kazettás fafödém a műalkotás művészi értékei mellett önálló tartószerkezeti értékeket is képvisel, s hasonlóan említésre méltó a szentélyben lévő, vegyes (fa-tégla) tartószerkezetű orgonakarzat is.

A tartószerkezeti szakvélemény rögzítette a tetőszerkezeti elemek geometriai és anyagi elváltozásait, a felmenő szerkezet anyagi károsodásait, az épületbiológiai károsodásokat a tetőszerkezet és a kazettás mennyezet esetében és a felmenő szerkezet épületfizikai károsodásait.

Az említett károsodásokat a szakvélemény elsősorban az időjárás hatásai elleni védelmi rendszer nem megfelelő karbantartására, a felmenő szerkezeti rendszernek a nem gravitációs igénybevételekkel szembeni nem megfelelő merevségére, a faanyag nem megfelelő eredeti megmunkálására és hiányos karbantartására valamint a csapadékvíz elvezető rendszer illetve a vízszintes és függőleges vízszigetelés hiányára vezette vissza.

A szakvélemény hangsúlyozta, hogy a beavatkozások csak a hatályos szabályozásnak megfelelően engedélyezett, egységes helyreállítási koncepció mentén lehetségesek.

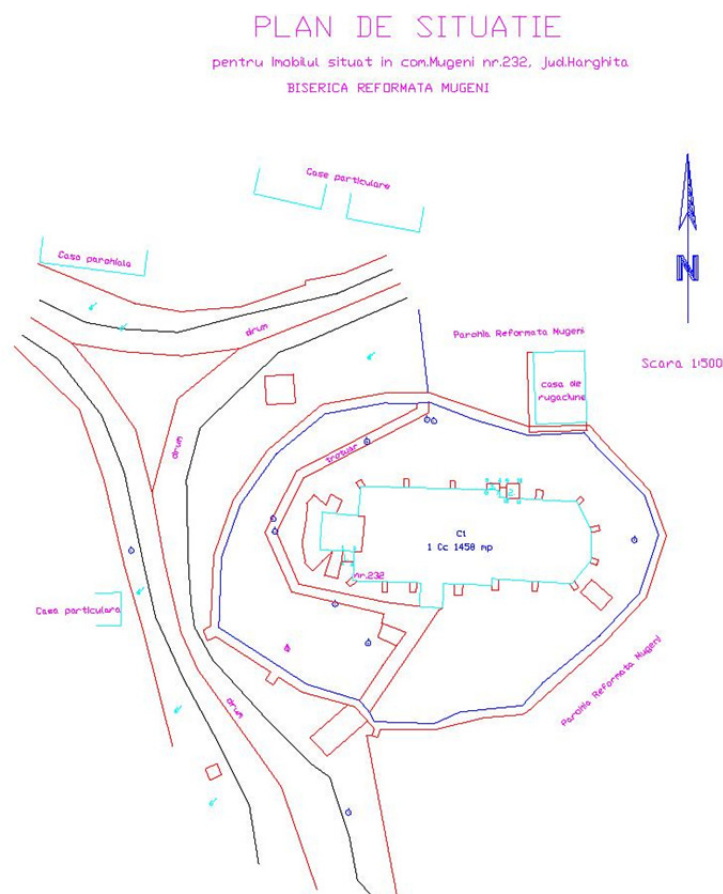
A megerősítés lehetséges forgatókönyvei közül a szakvélemény a szerkezeti rendszer műemléki helyreállításának forgatókönyvét tartotta tényleges megoldásnak, hangsúlyozva, hogy ebben az esetben az eredeti tartószerkezet helyreállítás után képes teljesíteni a tartószerkezettel szemben támasztott igényeket. Felújításra csak a tereprendezés és a csapadékvíz elvezető rendszer vonatkozásában volt szükség.

A szakértői vélemény alapján a műemléki helyreállítást két ellentétes irányú beavatkozás-sorozattal kellett kivitelezni: míg a tartószerkezet megerősítése kötelezően lentől felfelé kellett, hogy történjen [technológiai sorrendjét tekintve az alapok (1), a felmenő szerkezetek (2), a földemek (3), majd a tetőszerkezet (4) megerősítése], addig az épületszerkezetek restaurálása fentről lefelé volt előírva (pl. tilos a csapadékvíz elvezetés biztosítása előtt helyreállítani a homlokzatokat).

A tartószerkezet megerősítése egy nagyon fontos lépés kellett, hogy legyen a műemléki helyreállítás során és kötelezően a szakipari munkák megkezdése előtt kellett elvégezni.

Régészeti kutatás (2009 nyara)

2009. júliusában megelőző régészeti feltárásokra került sor a bögözi református műemléktemplomnál Sófalvi András, Botha Zoltán és Nyárádi Zsolt régészek, a Haáz Rezső Múzeum munkatársainak részvételével. Az ásatás a templom komplex restaurálását megelőző építészeti tanulmány elkészítéséhez kapcsolódott, a kutató szelvények kitűzése is ennek függvényében történt. Összesen három kis felületen kutattak, a délnyugati oldalon, a templomhajó és a torony találkozásának négyszögében (1. szelvény), az északi oldalon pedig a hajó és a szentély találkozásától keletre és nyugatra nyitottak egy-egy kutatófelületet (2-3. szelvény, ld. *geodéziai felmérés képe a szelvényekkel*).

Az ásatás geodéziai felmérése a szelvényekkel

Megfigyeléseikből egyértelműen következett, hogy a ma álló templomhajót megelőzte egy korábbi, feltehetően kisebb templomépület (hajó és szentély). A sírok jellege és sűrűsödése egyértelműen egy templom körüli temetőre utalt, egymás által való bolygatásuk azt is jelezte, hogy hosszabb időn át használták a temetőt, tehát a templomot is. Tekintettel arra, hogy a ma álló templomhajó legkésőbb a 14. század elejére felépült (a művészettörténészek szerint a templom északi falán és a torony keleti oldalán megmaradt Szent László freskó ez időből származik), a régészeti vizsgálat a korábbi Árpád-kori templom építését hipotetikusan a 12. századra helyezte.

A 2. szelvény keleti metszete

A kis felületre kiterjedő feltárás jelentős eredményekkel járult hozzá Bögöz középkori egyházépítészetéhez. Közvetve kiderült, hogy a mai román kori templomhajót megelőzi egy korábbi – feltehetőleg kisebb méretű – Árpád-kori templom, melynek térbelisége ekkor még rejtve maradt a föld alatt. A vizsgálat a gótikus szentély északi oldalán felfedezett sekrestyét a székelyföldi korai sekrestyék ritka példájaként említette, s megállapította, hogy elbontása a falképekkel díszített román kori szentéllyel egy időben történt. Az eredmények mellett ebben a fázisban még számos kérdés nyitva maradt, így az sem volt egyértelmű, hogy a román kori templomépítések idején az új hajófalakhoz mindkét esetben új szentélyt emeltek-e az Árpád-korban, vagy sem.

Falképkutatás (2010. nyara)

A bögözi református templom falképeinek kutatását 2010. folyamán Kiss Lóránd és Pál Péter restaurátorok végezték el. A kutatás összegzésében rövid, de igen részletes leírást adtak a falképekről, több fontos megállapítást is megfogalmazva.

A felső regiszter vizsgálatánál a kutatás megállapította, hogy a freskó technikával készült falfestményeket balról jobbra kezdték megfesteni, először a legfelső, majd a középső regiszter készült el. Súrlófényben jól kivehetők voltak a napi varratok, melyek az egy nap alatt felfestett felületeket határolták be.

A díszítősáv alatt látható architektonikus elemek (félköríves árkádok) töredékei esetében a kutatás a cementes vakolatborítás miatt nem tudta megállapítani hogy egy negyedik regiszterről avagy egyszerű díszítésről van-e szó.

A falkép bal szélén elsimított - eldolgozott vakolat alapján a falkutatók arra a következtetésre jutottak, hogy a falkép minden bizonnyal nem terjedt tovább dél felé.

Megállapították, hogy a varratok nem mindenütt egyeznek a jelenetek széleivel.

A középső regiszter a felső elkészülte után került megfestésre, mindkét regisztert freskó technikával festették.

Tisztítási próba az alsó regiszter egy mellékalakján.

A vizsgálatok eredményei alapján megállapítható volt, hogy az alsó regiszter falképei részben freskó- részben szekko technikávak készültek, s hogy ez a regiszter stilisztikai szempontból is különbözik a két felső regisztertől. A jelenetek részletgazdagsága, a színárnyalatok közti finom átmenetek (portrék) egy sokkal biztosabb, gyakorlottabb kézzől tettek tanúságot.

A kutatás ezen fázisában a szakembereknek még nem állt rendelkezésükre érdemi információ a külső falfelületeken található falképek létezéséről, mivel a külső falfelületet terraszit típusú cementes vakolat borította. Ekkor még úgy gondolták, hogy a külső falképek a korabeli külső vakolat jelentős részének eltávolításával elpusztultak.

Összehasonlítva a 2010-es állapotot az archív fényképfelvételekkel, (Huszka J., V. Dragut) nyilvánvalóvá vált a falképek állapotbeli leromlása. A falképek nagy felületekben kitáskásodtak, elváltak a falazattól (elsősorban a felső regiszter felületein), a felületet vakolathiányok tarkították, több helyen észlelhető volt a festékréteg elválása. A képek értelmezését nehezítette a le nem tisztított mészréteg, a vastag por és koszréteg mely felületüket borította.

Székelyföld egyik legjelentősebb középkori falképegyütteséről lévén szó, a vizsgálat fontosnak tartotta a restaurálási, ezen belül az állagmegóvási munkálatok mielőbbi elkezdését.

A kutatás során egyértelművé vált, hogy a jelenleg látható falképek csak egy részét képezik a hajdani falképegyüttesnek. A korábbi, egyenes záródású szentély régészeti ásatásának leletanyagából előkerültek a korai falképekhez köthető freskótö-

redékek. A jelenlegi késő gótikus szentélybe beépített korai szentély kövein is falképtöredékek voltak megfigyelhetők. E két adat egyértelművé tette, hogy a korai szentély ki volt festve.

Faberendezések vizsgálata (2010. nyara)

A bögyözi református műemléktemplom festett faberendezéseinek vizsgálatát Mihály Ferenc farestaurátor végezte el 2010 nyarán.

A festett kazettás mennyezetet, összehasonlítva Erdély többi hasonló korú famennyezetével, a restaurátor kielégítő állapotúnak minősítette. Faszervezeti károsodás a deszkák ragasztása mentén volt azonosítható. A ragasztások mintegy fele szétvált, így a táblák helyett deszkák voltak láthatók.

A festékréteg károsodásai közül a kutatás főleg a fényérzékeny ásványi pigmentek és szerves színezékek színváltozását, színelvesztését emelte ki. Első sorban a kék – sárga – zöld színek tűntek el a mennyezetről. Ezek ellenére a nagymértékben megmaradt fekete, fehér, piros és barna színek szép rajzos jelleget kölcsönöztek a mennyezetnek. Festékhiány jelentős felületen nem volt azonosítható, a beázások is csak pontszerű, helyi károsodásokat eredményeztek. Zavaró elemként említette a vizsgálat a délnyugati sarokban átlakkozott, átkent két kazettát, melyek a lakkozástól sötét, fényes, sárgás-vörös színvilágot nyertek.

A vizsgálat külön is kitért arra, hogy 1966-ban a falképek miatt megfordították az L alakú karzatot, északnyugati elhelyezését délnyugatira cserélve. A visszaépítéskor négy tábla fölöslegessé vált (helyszűke miatt), ezek nem is kerültek visszaépítésre. Ezekből kettő megtalálható volt a templomban, míg a másik kettő elkallódott. A meglévő táblák szerkezete, faanyaga kielégítő állapotban volt, a festékréteg károsodásai közül a vizsgálat a fényérzékeny pigmentek és színezékek megváltozását emelte ki. Az átrakáskor láthatóvá vált, korábban takarás alatt levő részek bizonyították a korábbi gazdag színvilágot. A mellvédtáblák keretelése élénkzöld volt (összetételében auripigment is volt), mely napjainkra színtelenné vált. A festett felület változásához hozzásegített az a lakkozás vagy átkenés, melynek köszönhetően az egész felület sárgás-vöröses színtónust nyert.

A vizsgálat kitért a szószékkorona tetejére is. A korona tetejéről a hajdani pelikán vagy faragott díszítés elkallódott, helyette másodlagos elhelyezésbe egy szoborkompozíció került. Felületét 1898-ban átfestették, igénytelen, az eredeti vonalvezetést nem követő olajfestéssel. Faanyagában aktív rovarfertőzést azonosított a vizsgálat.

Az orgonaszekrény faragott rátétdíszítései letöredeztek, elkallódtak, a díszítések egy része (kürt, harsona, napkorong, stb.) a stallumok alatt kallódott.

A vizsgálat az erdélyi református templomok egyik legszebb és legértékesebb festett faberendezésének minősítette a bögözit.

A szószékkorona tetején lévő szoborkompozíció

II. 2.2. 2010 évi munkák

2010 közepére az Alapítvány által jegyzett restaurálási program az összes szükséges engedélyt megkapta a restaurálás tervezési fázisának az elkezdéséhez.

Civil kezdeményezések és műemlékvédelem a Kárpát-medencében konferencia, Bögöz, 2010. június 11-13.

Szerettük volna minél szélesebb körben megismertetni a bögözi műemléktemplom megmentésére tett erőfeszítéseinket, s egyúttal minél több támogatást összegyűjteni a tényleges restaurálási feladatokra. Úgy döntöttünk, hogy egy bögözi helyszínű konferencia keretében hívjuk fel a figyelmet épített örökségünk kritikus állapotára, s egyúttal saját példánkon keresztül igyekszünk aktiválni a mozgósítható energiákat.

A konferencia keretében a román Kulturális és Örökségvédelmi Minisztérium és a Hargita Megyei Tanács támogatási szándékát is tapasztalhattuk, valamint arra is ígéretet kaptunk, hogy mindent megtesznek a templomnak a román restaurálási programba történő felvétele érdekében.

Kelemen Hunor kulturális miniszter érkezik a bögözi műemlékvédelmi konferenciára, 2010. június 14.

2010. november 21-én a Hargita Megyei Tanács utófinanszírozás keretében támogatta a bögözi templom falképeinek részleges konzerválási munkálatait. Ezzel párhuzamosan 2010. november 15-én a Benczédi Sándor vezette Atelier M Srl nyerte el versenytárgyaláson a restaurálási tervek elkészítésére kiírt minisztériumi közbeszerzést, s három év erőltetett menetű előkészítési és szervezési tevékenységet követően végre elkezdődhetett a tényleges restaurálási tevékenység.

3. Restaurálási munkák 2011 - 2015

Benczédi Sándor:

Adalékok a bögyözi református templom építészettörténetéhez a 2009–2013-ban végzett műemlékhelyreállítás tükrében⁴

A budapesti székhelyű Új Ezredév Alapítvány kezdeményezésére és pénzügyi támogatásával 2009-ben, a műemlék helyreállítását megelőző kutatások elkezdésekor, az egyébként nagyon gazdag irodalommal rendelkező⁵ bögyözi műemléktemplom építészettörténetéről három átfogóbb tanulmányra támaszkodhattunk, így az előkutatás részeként elkészült építészettörténeti tanulmány⁶ alapját Dávid László⁷, Jékely Zsombor⁸ és Lángi József–Mihály Ferenc⁹ munkái képezték.

Ehhez adódtak hozzá az egyházközség levéltárában Csáki Árpád által végzett kutatások eredményei¹⁰, valamint a műemlékfelmérés folyamán történő megfigyelések. Ez utóbbit nagyban segítette a Sófalvi András régész által végzett megelőző régészeti kutatás¹¹, valamint Mihály Ferenc restaurátor festett faberendezésről¹² és Kiss Lóránd–Pál Péter restaurátorok falképekről¹³ készült szakvéleményei. Az így elkészült tanulmány határozta meg a további szükséges, és a restaurálással párhuzamosan végzendő kutatások folytatását.

A 2009–2013 között történt kutatások eredményei esetenként igazolták, pontosították, kibővítették az eddigi ismereteinket, ugyanakkor további, eddig ismeretlen adatokkal gazdagították a templom építészettörténetét.

Jelen tanulmány célja egy első átfogóbb, azonban a teljesség igénye nélküli számbavétele az eddig elvégzett kutatásoknak, abban a reményben, hogy a társtudományok képviselői kutatásaik teljes körű feldolgozásának eredményeit önállóan közléteszik.

⁴ A Transsylvania Nostra folyóirat 2014/2 számában megjelent tanulmány anyaga

⁵ Lásd a dolgozat irodalomjegyzékét.

⁶ BENCZÉDI Sándor 2009.

⁷ DÁVID László 1981, 75–89.

⁸ JÉKELY Zsombor 1996.

⁹ LÁNGI József–MIHÁLY Ferenc 2002, I. 10–11.

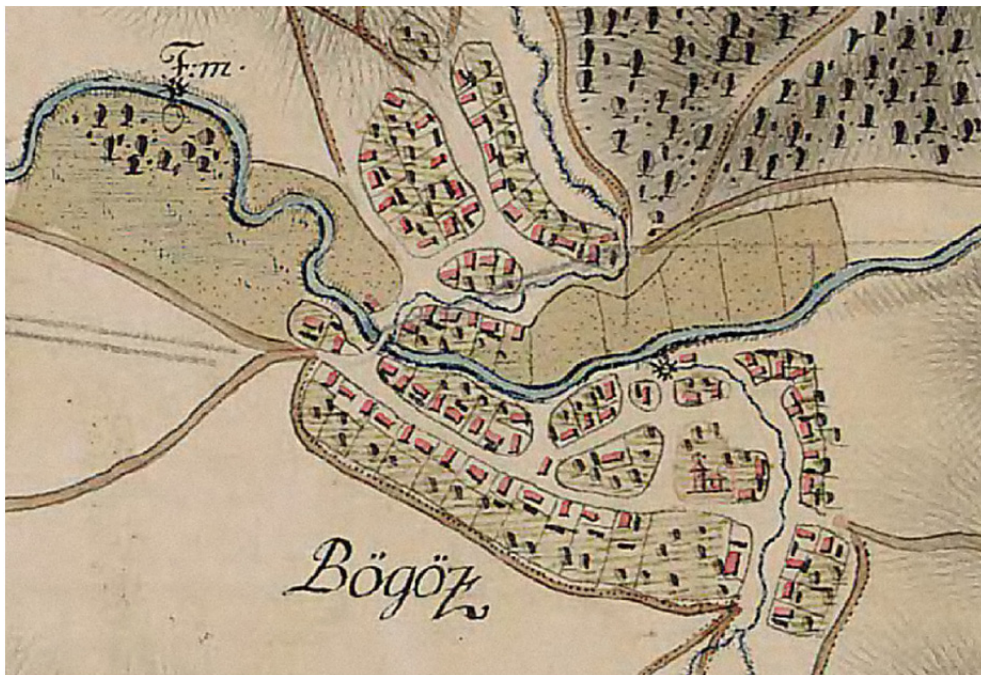
¹⁰ CSÁKI Árpád 2009.

¹¹ SÓFALVI András 2009.

¹² MIHÁLY Ferenc 2009.

¹³ KISS Lóránd–PÁL Péter 2009.

Bögöz feltételezhetően a 11–12. századok fordulója tájékán keletkezett és az udvarhelyi, illetve a székelykeresztúri medencék között, a Nagyküküllő folyó mentén fekszik. (1. kép)

1. kép. Bögöz az I. katonai felmérésen

A település egyházának első írásos említése a pápai tizedjegyzékben található, és a befizetett adó szerint az erdőháti plébániák között – Keresztúr után – a leggazdagabb plébánia volt.¹⁴ Ez magyarázatot adhat a 13. század végi, feltűnően nagyméretű románkori templom építésére.

Már a 2009. évi régészeti kutatás alkalmával¹⁵ előkerültek a gótikus templom sekrestyéjének alapjai és a románkori sekrestye északi falának alapja. Ez utóbbi elvágott egy Árpád-kori temetkezési réteget, amelyben az egyik csontváz koponyáján, annak tarkómagasságában mindkét oldalon elhelyezkedő „S” végű hajkarikát találtunk. Az ásatás alkalmával, úgy a falkötések létezésével, mint a hajó románkori lábazatának a tornyon való folytatásával sikerült igazolni a templomhajó és a torony ugyanazon korban való építését. (2. kép)

¹⁴ DÁVID László, 1981, 85.; JÉKELY Zsombor 1996, 8.

¹⁵ SÓFALVI András 2009.

2. kép. A hajó románkori lábazata

A régészek által 12. századra datált temetkezési réteg nyomon követhető volt a 2012-ben végzett tehermentesítő ásatás során is.¹⁶ A templom szentélyében, ki-mondottan tudományos céllal végzett 2013. évi ásatás¹⁷ alkalmával szintén nyomon követhető volt az említett korai temetkezési réteg. Ennek kormeghatározása talán összefüggésbe hozható a Szent László és Könyves Kálmán-féle törvényekkel és a szabolcsi (1092), tarcali (1100 körül), valamint az esztergomi (1104–1112/1113) zsinatok határozataival, amelyek részben megerősítették az egyház már létező temetkezési előjogát, részben szabályozták ennek anyagi vonzatát és egyszerű puritán voltát.¹⁸ Feltételezhetően ezzel magyarázható a kísértőleletek teljes hiánya a feltárt sírokban, kivételt képeznek a szorványosan megtalált „S” végű hajkarikák vagy ezek zöldes színű lenyomatai egyes koponyákon.

A szentély ásatása igazi áttörést jelentett a templom építészettörténetében. Előkerültek az első románkori egyenes szentélyzáródású, kisméretű templom alapfalai, sajnos, nyugati fala belóg a jelenlegi templom hajójába, ahol ez alkalommal nem volt lehetőségünk ásni.¹⁹ Mivel az Árpád-kori temetkezési réteg a megtalált templom belsejében és alapozása alatt is folytatódik, inkább egy megszentelt temetőben történő templom építésével, nem egy templom körüli temetkezéssel számolhatunk. De ez természetesen csak feltételezés, mivel az első ismert románkori kistemplom előzményéről mindeddig nincs tudomásunk.

Egy következő, 13. század végi (?) építési fázisban lebontják a kistemplom egyenes szentélyzáródását, és oldalfalait megtoldják egy félköríves záródással. (3. kép)

¹⁶ NYÁRÁDI Zsolt 2012. A szóban forgó ásatást a tervben előlátott külső tereprendezés és esővíz csatornázás kivitelezése tette szükségessé. (szerző megj.)

¹⁷ NYÁRÁDI Zsolt 2013.

¹⁸ Erről bővebben lásd GÁLL Ervin 2012.

¹⁹ Lásd 22. sz. kép (XII. századi állapot).

3. kép. A szentély ásatásának összképe

Az így létrejött meghosszabbított szentélyhez hozzáépítik a ma is létező, románkori lábazattal ellátott hajót és tornyot. Ekkor épül a szentély északi oldalán az első kisméretű sekrestye, amelynek nyugati fala a hajó vállához csatlakozik. A félköríves szentélyzáródáshoz utólagosan három támpillért építenek.²⁰ A szentély délkeleti, keleti, észak-keleti részéhez toldott támpillérek létezését feltételezhetően a sekély alpmélység okozta falkárosodások teheték szükségsszerűvé. Ellentétben a Jékely Zsombor tanulmányában szereplő feltételezéssel,²¹ a mi esetünkben az egyenes szentélyzáródást építik át félköríves szentélyzáródásra.

A 2012-ben végzett falképre Restaurálás alkalmával a hajó északi falában, a diadalív közelében egy kisméretű kőkeretes szentségtartó fülke került elő. (4. kép)

4. kép. A hajó északi falában levő kőkeretes szentségtartó fülke

²⁰ NYÁRÁDI Zsolt 2013.

²¹ „...bizonyos kutatási eredmények szerint a tatárjárás előtti magyar és székely falusi templomoknak félkörös apszisaik voltak, az egyenes szentélyzáródás pedig a tatárjárás után terjedt el”. JÉKELY Zsombor 1996, 5.

A következő évben folytatódott külső és belső falkutatás²² alkalmával az északi falhoz hasonlóan a hajó déli falában is előkerült egy kőkeretes, csúcsíves, Anjou liliommal díszített ikerfülke. (5. kép)

5. kép. A templom déli falában talált csúcsíves ikerfülke

Az említett szentségtartók a diadalív két oldalán elhelyezkedő mellékoltárok létezését feltételezhetik.

Szintén a falkutatás alkalmával derült fény a déli hajófal és a torony déli oldalát díszítő külső falképek létezésére. Ezeket sajnos az 1996-os szakszerűtlen beavatkozás alkalmával vakolatostól eltávolították és csak a déli kapu portikusza fölötti, gótikus támpillérekkel határolt románkori falszakasz falképtöredékei maradtak meg. (6. kép)

6. kép. A déli kapu fölötti restaurált falképtöredékek és a csúcsíves ablak

²² KISS Lóránd 2013a.

Két darab, jól datálható keretdíszítéssel határolt falkép²³ nyomai közül a baloldali maradt meg épebben, de ez esetben is a pigmensréteg nagymértékben károsult. Az illető falképen architektonikus háttérben egy angyalábrázolás látható és a falképrestaurátor egy Vir Dolorum ábrázolást is²⁴ feltételez. (7. kép)

7. kép. A déli kapu fölötti keretdíszes restaurált falképtöredék

A jobboldali falképből csak egy kisméretű keretdíszítés töredéke maradt meg.²⁵ A feltételezett falkép részben a kisméretű, csúcsíves ablakkeret beépítésének, részben az említett 1996-os beavatkozásnak lett az áldozata. A restaurálás folyamán az említett csúcsíves ablak részleges kibontására került sor. (8. kép)

²³ A keretdíszek legközelebbi, feltételezhetően egykorú analógiája a szomszédos Nagygalambfalva középkori templomhajó északi falán levő, a szakirodalom által a 14. századra datált freskótöredéken látható. LÁNGI József– MIHÁLY Ferenc 2002, 81.

²⁴ KISS Lóránd 2013b.

²⁵ Nem kizárt az a feltételezés, hogy az említett keretdíszhez tartozó falkép keleti irányba lehetett, ez esetben a falkép pusztulását elsősorban a közvetlen szomszédságába beépített gótikus támpillér okozta.

8. kép. A részlegesen kibontott csúcsíves ablak

A kutatás során határolódott be a Benkő Elek által készített felvételtől már ismert, félköríves záródású rézsűs románkori ablak pontos helye is. Kibontására a cementes vakolat eltávolítását követően került sor, a kis románkori ablak – szerencsénkre – párját ritkító épségben maradt ránk. (9. kép)

9. kép. A déli fal restaurált románkori ablaka

Ugyancsak a falkutatásnak köszönhető a torony alatti ajtó belső részsíjének és a déli románkori ajtó befalazott nyugati részsíjének beazonosítása.

A 14. századból a templomra vonatkozóan, annak kifestésén²⁶ és feltételezhetően az Anjou liliom-díszítésű déli szentségtartó (utólagos?) beépítésén kívül, látható nyomra és írott dokumentumra nem találtunk. A régészeti ásatások alkalmával talált nagyszámú freskótöredék²⁷ alapján szinte biztosan állíthatjuk, hogy a románkori hajó félköríves szentélyét – a hajóhoz hasonlóan – kívül-belül freskók borították.

A következő, nyomon követhető építési fázisban a félköríves szentély helyett új diadalívvel elválasztott, és a nyolcszög öt oldalával záródó szentély épült. Téglából

²⁶ Erről bővebben lásd JÉKELY Zsombor 1996, 18–38.

²⁷ SÓFALVI András 2009; NYÁRÁDI Zsolt 2012; NYÁRÁDI Zsolt 2013.

készült boltozatát statikai szerepet is ellátó, díszített gyámkövekről induló, hornyolt profilozású kőbordázattal látták el. Ezek találkozási pontjaiban faragott figurális díszítésű zárókövek találhatóak. A román kori sekrestye északi falát lebontják és a régi sekrestye nyugati és keleti alapjait megtartva, észak felé megnyújtott, új sekrestyét építenek. Ekkor készül a sekrestye ma is látható, éleszedett szemöldökgyámos kőajtókerete is. A hajót jelenlegi magasságába felfalazzák és az új szentély párkányával azonos, egyszerű profilozással ellátott és egy korban készülő kő koronapárkánnyal látják el.²⁸ A támpillérekkel ellátott szentély teljes hosszában gótikus profilozott lábazati párkány fut végig.

A megmagasított hajóhoz támpilléreket építenek, amelyek a gótikus boltozat számára készült gyámkövek ritmusát követik. A román kori falba utólag beépített gyámkövek a Szent László ciklust ábrázoló falképeket is megrongálják. Az említett támpillérek a szentélyen található, azonos méretű és profilozású lábazati kőpárkánnyal készülnek. (10. kép)

10. kép. A hajó támpilléreinek profilozott gótikus lábazata

Ekkor épül a szentély déli oldalán a hajóállnak nekiépített első támpillér is, amelynek statikai szerepét az északi oldalon levő gótikus sekrestye veszi át.

Szintén ekkor kerülnek beépítésre a szentély áttörtrácsos, kétosztatú gótikus ablakaihoz hasonló szerkezetű, a hajó déli falán található nagyobb méretű gótikus ablakok is. A gótikus ablakok ólomkeretbe foglalt, „bucnis” üvegkarikáinak töredékeire régészeti ásatás alkalmával találtunk rá.²⁹ A déli bejárat szemöldökgyámos, gazdagon profilozott kő ajtókerete a román kori ajtóhoz viszonyítva mintegy 70-80 cm-rel keletebbre kerül beépítésre. A hajó megemelt falszakaszában, a szentély

²⁸ Az említett koronapárkány épségben megőrződött napjainkig, így alkalmunk volt ezek részletes tanulmányozására. (szerző megj.)

²⁹ NYÁRÁDI Zsolt 2013.

falában és a templom gótikus pilléreiben számos, másodlagosan beépített, faragott románkori követ azonosítottunk be. (11. kép)³⁰

11. kép. A gótikus támpillérbe másodlagosan beépített románkori faragott kövek

A gótikus átépítéskor kerül sor továbbá az ismeretlen magasságú korábbi torony falainak a második szintig való visszabontására, és az új torony felépítésére, ennek észak-nyugati és dél-nyugati sarkát rézsűs támpillérrel támasztják meg.

A kivitelezéssel párhuzamosan végzett falkutatás utolsó és egyben legfontosabb eredménye a diadalív hajó felőli homlokfalán előkerült, félköríves mezőben helyezkedő felirat volt. (12. kép)

12. kép. A diadalív hajó felőli homlokfalán talált felirat

A Papp Szilárd művészettörténész közreműködésével részlegesen megfejtett szöveg mondatszalagba írt része Bögözi János udvarhelyszéki főkapitányt említi, aki-

³⁰ A nagyszámú lapos, egyforma szélességű és az egyik oldalán profilozott kő feltételezhetően a románkori templom koronapárkányát alkotta. (szerző megj.)

nek nevével a 15. század végétől kezdődően többször találkozunk.³¹ A mondat olvasata: + HOC + OP9(US) + FECIT (...) JOHANNES + DE + BEGEZ + ANNO + 1509. (13. kép)

13. kép. Részlet a diadalív hajó felőli homlokfalán talált feliratról

Az alatta elhelyezkedő ötsoros felirat: (...) + IN + ANNO + DNI + MILLO + QUIN(G)ENTESSIO + NONO + SERENISSIM9 + REX + LODOVIC9 + HERES + SERENISSIMI + REGIS + LADIZLAI (...). A szövegben itt is szerepel az 1509. évszám és II. Ulászló neve, fia II. Lajos nevével egyetemben. A felirat furcsasága, hogy 1509-ben az utóbbit, aki akkor három éves volt, királyként titulálja (Papp Szilárd megjegyzése).³²

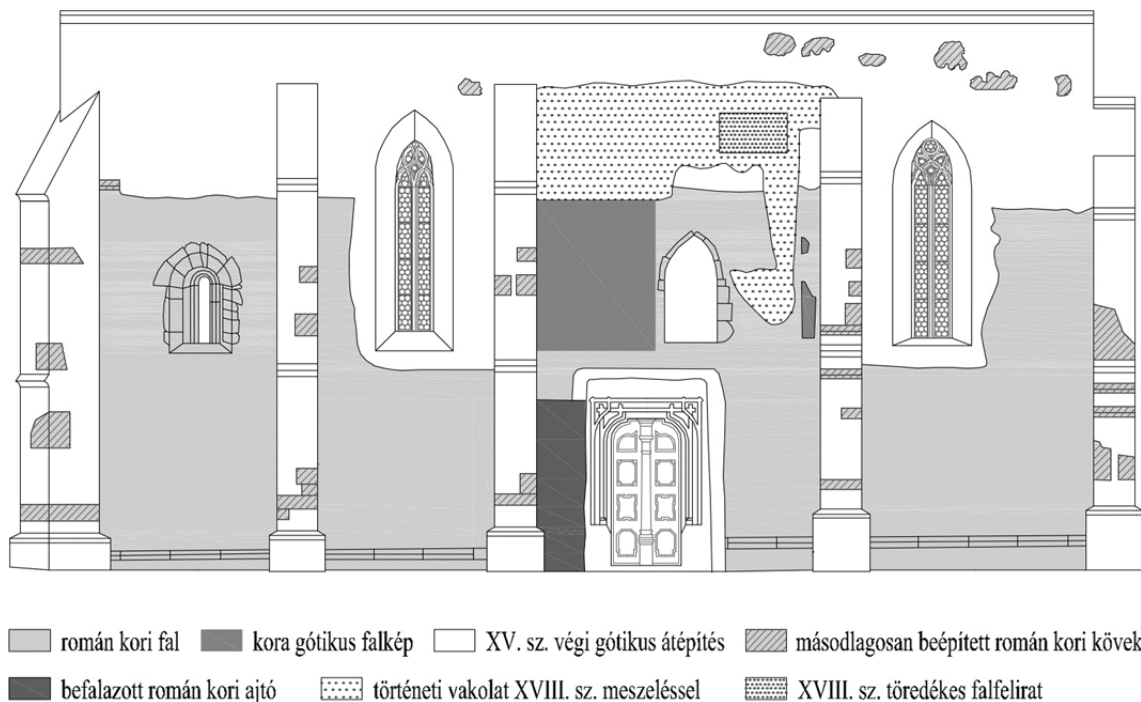
A gótikus faragott kövek alapos vizsgálata, az eddigi szakmai tapasztalatom, és nem utolsó sorban Entz Géza datálását figyelembe véve a templom gótikus átépítése a 15. század utolsó negyedére valószínűsíthető. Ezek alapján a diadalíven megjelenő 1509. év a függesztett, karcsú keresztmetszetű, idomtégla bordákkal díszített dongaboltozat építésének évét jelenti, de ugyanakkor lehet a több éven keresztül tartó gótikus átépítés befejezését³³ rögzítő dátum is.

Itt jegyezném meg, hogy a Dávid László és Jékely Zsombor által is említett, két szakaszban történő gótikus átépítés nyomát sem a falkutatással, sem a vakolatleverés utáni alapos szemrevételezéssel, de még a déli fal felmérésével sem tudtuk alátámasztani. (14. kép)

³¹ JAKAB Elek–SZÁDECZKY Lajos 1901, 231–233.; DÁVID László 1981, 86. Feltűnő, és a falusi templomok esetében ritka a patrónus nevének korai (1509) feliratos említése. (szerző megj.)

³² KISS Lóránd 2013c. Ez utóbbi megjegyzés az én olvasatomban a II. Lajos nevével kapcsolatos H(A)ERES és REGIS kifejezések használata inkább királyi örökös titulusként értelmezhető. (szerző megj.)

³³ A tanulmányban közölt építészeti periodizációs ábrához képest NYÁRÁDI Zsolt régész további román kori és gótikus építészeti fázisokat is feltételez. Ennek véglegesítése, pontosítása a kutatás további feladatai közé tartozik.

14. kép. A hajó déli falának periodizációs rajza

Ugyanakkor kérdőjel maradt számomra a portikusz fölötti, csúcsíves ablak keletkezésének egyelőre ismeretlen kora.

Visszatérve a templom történetében fontos szerepet betöltő Bögözi János lófő családjához, kuriózumként említem meg a régészeti ásatáskor³⁴ megtalált fej nélküli csontvázat a lábszárai közé helyezett koponyájával. Nagy valószínűséggel a családhoz tartozó Bögözi Ferencről van szó, akit a király elleni pártütésért fő és vagyonvesztésre ítélték 1519 körül. (15. kép)³⁵

³⁴ NYÁRÁDI Zsolt 2013.

³⁵ SZÁDECZKY Lajos 1901, 248.; DÁVID László 1981, 86.

15. kép. A lefejezett Bögözi Ferenc csontváza

A hajó jelenlegi, egymásra rakott kövekre támaszkodó keresztgerendás deszkapadlója alatt található gótikus járószint lapos kőburkolata a külső terepszintnek megfelelően enyhe lejtőt mutat kelet-nyugat irányba. A déli gótikus ajtókeret küszöbmagasságára és a gótikus kőpadló közötti szintkülönbségre, alaposabb vizsgálat lehetősége nélkül, nem tudtunk magyarázatot adni. Hasonló megfejtetlen szintkülönbség mutatkozik a torony alatti késő románkori ajtó küszöbe és a gótikus járószint alatt, Vetési Sándor lelkipásztor által feltárt téglapadló között is.³⁶ A hajó gótikus járószintjéről két darab, ma is meglévő kőlépcső vezetett a szentélybe. A régészeti ásatás több járószintet azonosított be, de ez esetben is válaszra vár a mai járószint és a sekrestyeajtó küszöbe közötti, kb. három lépcsőfoknyi szintkülönbség. A leírt járószintek és a különböző korú, kőkeretezett ajtók küszöbei között jelentkező szintkülönbségek tisztázása további kutatásokat és a régésszel való alaposabb egyeztetést igényel.

A gótikus átépítés befejezése utáni mintegy másfél évszázadról, egészen az 1600-as évek második felétől kezdődően reánk maradt vizitációs jegyzőkönyvek Bögözre vonatkozó feljegyzéseiig, semmilyen írott dokumentumról nincs tudomásunk a templomra vonatkozóan. Ez utóbbiak is első sorban a templom berendezéséről és az egyházközség ingó és ingatlan javairól számolnak be. Adatok hiányában az emlí-

³⁶ VETÉSI Sándor 1977.

tett időszakhoz köthető a templom építészettörténetének talán legkevésbé ismert fejezete.

Csak feltételezésünk van a református vallásra való áttérés idejéről és ennek eredményeként szükségszerűvé vált belső tér átalakításáról, az új rend liturgikus terének hosszú és fokozatos kialakulásáról. A szertartás súlypontja a szószék és az úrasztala köré kialakuló centrális liturgikus tér lesz. Ebben a periódusban történhetett a fölöslegessé vált főoltár³⁷ és a hajóban feltételezett mellékoltárok eltávolítása és az ezekhez tartozó szentségtartó fülkék, valamint a sekrestye szamárhátíves záródású ülőfülkéjének befalazása. A sekrestye ismeretlen korban történő lebontásához kötődik a ma részlegesen kibontott, éleszedett, szemöldökgyámos kőkere-tű sekrestyeajtó befalazása. Szintén ez alkalommal alakítják át támpilléré a lebontott sekrestye keleti falcsonkját és kerül megépítésre a hajó vállához és a szentély északi falának találkozásához csatlakozó támpillér.³⁸ E két utólagosan kialakított támpillér lábazati párkányprofil, faragott kőcsepegtető és kőlefedés nélkül készült.

Az egyházmegye legrégebbi fennmaradt, 1644-től kezdődően vezetett jegyzőkönyvében,³⁹ Bögözre vonatkozóan a század közepe tájáról, de mindenképpen az 1661. évi török-tatárdúlást megelőző időszakból vannak a legkorábbi bejegyzések. A kegytárgyak között felsorolt „ezüst, aranyas pohár” azonos lehet az egyházközség tulajdonában ma is meglévő, 1625 és 1626-os évszámú feliratokkal ellátott fedeles pohárral, amelynek pontos adományozási idejéről és adományozójáról további adatokat nem ismerünk. (16. kép)

³⁷ A szentélyben található főoltár alapozása a régészeti ásatás folyamán részlegesen beazonosítható volt. NYÁRÁDI Zsolt 2013

³⁸ A diadalív irányába a hajó északi falához csatlakozó sekrestye nyugati falának lebontásakor keletkezett roncsolódás kijavítása a cementes vakolat eltávolítása után jól beazonosítható volt (szerző megj.)

³⁹ A kötet bővebb leírását lásd JUHÁSZ István 1947, 131–133.

16. kép. Az 1625 és 1626. évszamos feliratokkal díszített fedeles kanna

Kiemelendő továbbá a felsorolt kegytárgyak között említett, valószínűleg még a reformációt megelőző időkből őrzött oltárterítő és papi ruha, amelyeket az említett jegyzőkönyv utólagos bejegyzése szerint „ezt az tatárok ell vitték”.⁴⁰

A bögyözi templomon az 1661. évi tatár betörés idején történt károsodásokról⁴¹ írott adatunk nincs, ellenben a torony és hajófedélszék beépített faanyaga szűrőpróbas, 12 ponton végzett dendrológiai vizsgálatának eredményei azok kivágási évét 1663–1670 között határozta meg,⁴² ami alaposabb javítási munkákat sejtet.

Az elprédált kegytárgyak pótlására az évtized második felében újabb adományokat tettek. Bethlen János⁴³ 1665-ben az úrasztalára „egy arannias tornios pohar”-t⁴⁴

⁴⁰ DÁVID László 1981, 87. A tatár betörésről bővebben lásd FORRÓ Albert 2003, 25.

⁴¹ Ehhez az eseményhez köthető égési nyomok a régészeti ásatás során nem voltak megfigyelhetők.

⁴² TÓTH Boglárka 2009.

⁴³ Bethlen János (1613–1678), 1660–1667 között Udvarhelyszék főkapitánya, I. Apafi Mihály fejedelem idejében Erdély kancellárja, történétíró.

⁴⁴ Az említett kegytárgyat Dávid László kehelyként (DÁVID László 1981, 87.), Vetési Sándor (VETÉSI Sándor 1977) fedeles úrasztali pohárként említi. Mai napig az egyházközség tulajdonában.

ajánlott fel, amelynek díszítéséről utólagosan feljegyezték, hogy „pajsos, alabardos nemzet az tetejen”.⁴⁵ (17. kép)

17. kép. A Bethlen János által adományozott „tornyos fedeles pohár”

A további adományok kapcsán a templom berendezéséről is értesülünk: 1666-ban újra említésre kerül az úrasztala, két évvel később az „éneklő szék”, a templombeli „cathedra” és a „praedikallo szék”.⁴⁶

Az éneklőszék, amelyre 1715-ben Korda Zsigmond egy graduált adományozott⁴⁷, az orgona elterjedésével a század második felétől szerepét veszítette, az említett úrasztala és szószék a ma is meglévők előzményeiként azonosíthatók. A szóban forgó szószék alapozásának nyomai a régészeti ásatások folyamán nyomon követhetőek voltak.⁴⁸

⁴⁵ Udvarhelyi Református Egyházmegye Levéltára, Liber Ecclesiae Orthodoxae in Sede Udvarhely Existentis, 130.

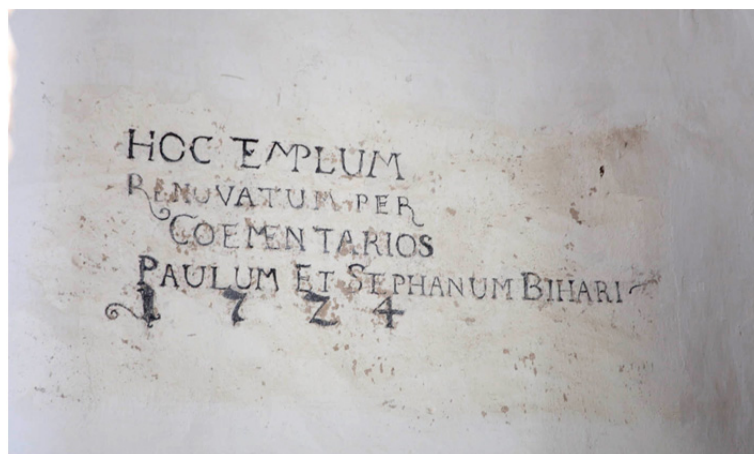
⁴⁶ Uo.

⁴⁷ ŐSZ Sándor Előd 2008, 320.

⁴⁸ NYÁRÁDI Zsolt 2013.

A 18. század első évtizedeiben az egyházközség legfőbb patrónusa borosjenői báró Korda Zsigmond – altorjai gróf Apor István mostohafia és egyik fő örököse⁴⁹ – volt, akinek nevét az 1724-ben készült kazettás mennyezet feliratán Borsai Nagy Istvánnal egyetemben megörökítették.⁵⁰

Az 1720-as évek első felében, a mennyezetet megelőzően elvégzett javítási munkálatok befejezését a falkutatás során a szentély sokszögzáródásának észak-keleti falán előkerült felirat: HOC TEMPLVM / RENOVATUM PER / COEMENTARIOS PAULUM STEPHANUM BIHARI / 1724 is jelzi.⁵¹ (18. kép)

18. kép. Az 1724-es munkálatokat rögzítő felirat

Ezek a munkálatok kapcsolatba hozhatók a templomnak az 1721. évi esperesi vizitáció jegyzőkönyvében leírt rossz állapotával, és halaszthatatlan javítások elmulasztása esetére kilátásba helyezett pénzbírsággal is.⁵² Az előírt, valamint az említett kőművesek által elvégzett javítások a veszélyesen károsodott hajóboltozat lebontását, vagy a már beomlott boltozat nyomainak eltüntetésével kapcsolatos munkálatokat jelenthették.

A század közepére „igen megrongyolott” állapotba került⁵³ templom kijavítására „kívül belül való vakolással, meszeseléssel, egészen ujj padimentummal, ujj székekkel, kőből való ujj prédikáló székkal, felette való koronával” 1748–1754-ben került sor. Az új szószék Borsai Nagy István udvarhelyszéki főkirálybíró, egyházmegyei és gimnáziumi világi gondnok⁵⁴ és felesége, Ecsedi Éva⁵⁵, majd a következő év során (1749) borosjenői báró Korda György és felesége, gróf Teleki Zsuzsanna költ-

⁴⁹ Gróf Apor István erdélyi kincstartóról bővebben lásd BIRÓ Vencel 1935.

⁵⁰ DÁVID László 1981, 87.

⁵¹ KISS Lóránd 2013a.

⁵² DÁVID László 1981, 87.

⁵³ Románai Országos Levéltárak Hargita Megyei Igazgatósága (HOL), Fond 47, Nr. 404. Bögözi Ref. Ehk. Anyakönyvei (1749–1807), 76.

⁵⁴ Valószínűleg a bögözi egyházközség kurátora is. HOL, Fond 47, Nr. 404. Bögözi Ref. Ehk. Anyakönyvei (1749–1807), 76.

⁵⁵ A felirat szövegét lásd JÉKELY Zsombor 1996, 15.

ségén a szószékkorona készült el.⁵⁶ Ebben az időszakban a tető cserepezésére, esetleges újracserepezésére⁵⁷ is sor került, amely még 1754-ben is folytatódott a két említett patrónus adományaiból.⁵⁸ A szóban forgó cserepezési munkálatokat a reánk maradt, 1748. és 1749-es, bekarcolt évszámokkal ellátott cserepek is alátámasztják. Egy további - még a kiégetését megelőzően, 1743. évszámmal, ujjal feliratozott cserép a feltételezett előkészületeket is jelzi.⁵⁹

A következő, nagyobb méretű munkálatok az 1761 nyarán, Bögözben tartott általános zsinatra való készülődéssel hozhatók kapcsolatba. Ekkor készült báró Korda György és felesége költségén a templomhajó csavartoszlopos, díszes festésű mellvéddel ellátott karzata, (19. kép) valamint Borsai Nagy István és felesége anyagi támogatásával a déli bejárat díszített, a donátorok nevét megörökítő feliratos új ajtószárnya.

19. kép. Az 1761-ben készült karzat az eredeti helyén

1761 valószínűleg az orgona beszerzésének időpontja is,⁶⁰ amelyet a nyugati, vagy nagyobb valószínűséggel a kutatások során a szentélyben, az alapozások szintjén megtalált karzatban helyeztek el.⁶¹ Az említett bögözi zsinat egyik legfontosabb végzése – csatlakozva az egy évvel korábbi, magyarigeni zsinat határozataihoz⁶² –

⁵⁶ HOL, Fond 47, Nr. 404. Bögözi Ref. Ehk. Anyakönyvei (1749–1807), 76. A szószékkorona mai, az eredeti latin nyelvű alapján 1898-ban készült magyar felirata borosjenői Korda családot említ. A szószékkoronát díszítő, két angyal közt álló lovasszobor származása ismertlen, lábazatának alapos kutatása egy másodlagos elhelyezést feltételez. MIHÁLY Ferenc 2009.

⁵⁷ A 16. század második feléhez köthető rétegben a régészeti kutatások során nagyszámú, töredékes tetőcserép került elő. NYÁRÁDI Zsolt 2012.

⁵⁸ HOL, Fond 47, Nr. 404. Bögözi Ref. Ehk. Anyakönyvei (1749–1807), 76.

⁵⁹ VETÉSI Sándor 1977.

⁶⁰ DÁVID István 1996, 58.

⁶¹ NYÁRÁDI Zsolt 2013.

⁶² BOD PÉTER 1999, 81.

pontosan a Székelyföldön megkezdődött orgonavásárlási láz csillapítására irányul, meghagyva, hogy azok beszerzése, valamint az orgonista bérezése kizárólag adományokból, alapítványokból, és ne az eklézsiák pénzén történjen.⁶³ A templom festett fagerendezése 1764-ben a Borsai Nagy József költségén készített úrasztalával egészült ki,⁶⁴ amelynek készítése – az ismert analógiák szerint – feltételezhetően Rössler György⁶⁵ szászbudai mester műhelyéhez köthető.

A szentély ásatásakor két kriptá beazonosítására került sor. A szentély keleti részén található kőkriptá feltételezhetően a Farkas család temetkezési helye volt és keletkezési ideje mindenképpen a reformáció utáni periódusra datálható, mivel elvágja a főoltár menzájának alapozását. A Farkas család említése a tatárjárás utáni adományozók soraiban többször is előfordul a vizitációs jegyzőkönyvekben. Farkas Pálné 1666-ban és 1668-ban is textíliákkal bővíti az egyházközség vagyonát. Később, az év említése nélkül Farkas Gábor is adományoz az egyháznak.⁶⁶ A kriptá felhagyását a régészek egy 1706-os, II. Rákóczi Ferenc által veretett réz polturával keltezik.⁶⁷

A második, a szentély közepén elhelyezkedő kriptá oldalait fagerendákkal bélelték és beomlott felső lezárását szintén fagerendákkal oldották meg. A kriptában egy veretekkel díszített koporsóba temetett elhunyt maradványai kerültek elő. Ez feltételezhetően a Korda vagy Borsai család kriptája, de kísérőleletek hiányában ezt pontosan megállapítani nem lehetett. A kriptá korai felhagyása feltehetően Mária Terézia 1766-os közegészségügyi rendeletével hozható kapcsolatba, amely megtiltja a templomba és a cinterembe való temetkezést.⁶⁸ A rendeletet Bögöz esetében a templommal kapcsolatban betartották, ellentétben a cinteremmel, ahol szép számmal fordulnak elő az említett rendelet utáni temetkezések. A cinteremből származó sírkövek Nyárádi Zsolt által készített összeírásából csak Borsai Nagy István patrónus hasonló nevű fiának sírkövét említeném: SIREMLEK / BORSAI / NAGY / ISTVAN / NAK ÉLT / 80 ÉV MEG / HOLT 1812.

A 19. század első évtizedeitől az egyházközség iratai alapján⁶⁹ is nyomon követhető az egyház ingó- és ingatlan javainak állapota. Az 1820–1821 évi számadások egy új harang készítésére és az orgona tisztítására szánt összegeket említenek meg. A templom kisebb méretű javításaira 1822–1823-ban mintegy 170 magyar forint összegű pénzt költenek.

⁶³ DÁVID István 1996, 19–20; DÁVID István 2008, 373.

⁶⁴ MIHÁLY Ferenc 2009.

⁶⁵ Aláírása az 1765-ben készült dálnoki festett úrasztalán: „Goergius Rosler Bodendorffini.”

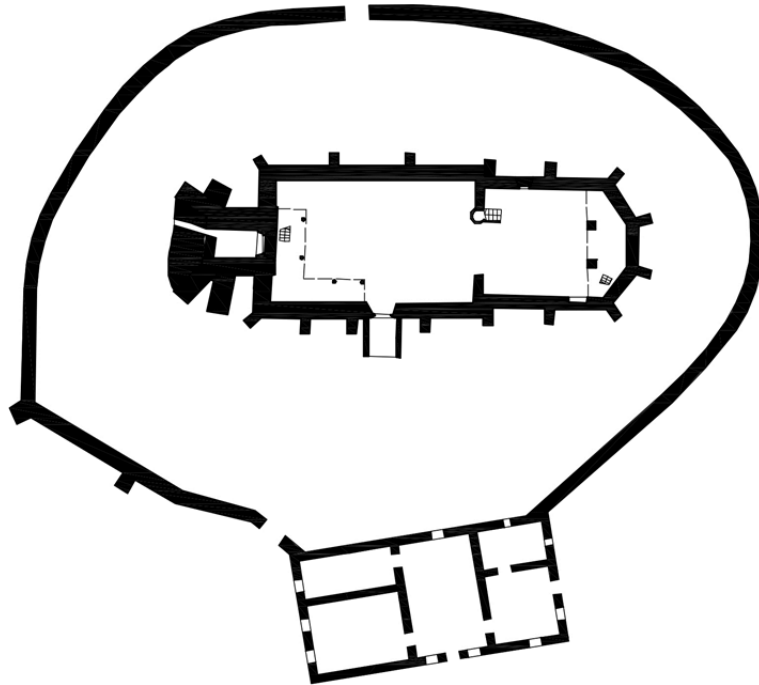
⁶⁶ Udvarhelyi Református Egyházmegye Levéltára, Liber Ecclesiae Orthodoxae in Sede Udvarhely Existentis, 130

⁶⁷ NYÁRÁDI Zsolt 2013.

⁶⁸ NYÁRÁDI Zsolt 2013.

⁶⁹ A tanulmányban hivatkozott levéltári adatokat lásd CSÁKI Árpád 2009.

1833. április 8-án Benczédi Sándor lelkész, atyja halála után elfoglalja az itteni papi állást ahol egészen 1860-ig lát el szolgálatot. Az ő idejében kezdik el 1835-ben az új parókia építését, „amint az egykori pincegerendába vésett évszám is tanúsította”.⁷⁰ (20. kép)

20. kép. A templom, a cinteremfal és a régi parókia alaprajza

Az építkezések 1841-re valószínűleg befejeződtek, az ekkor kiutalt pénzüsszeget a munkálatok hátramaradt költségeinek törlesztésére szánhatták. Ugyanebben az évben a templom körüli építkezés előkészítésére is 153 forint és 60 dénár költséget jegyeznek be. 1842-ben megtörténik a torony megújítása: „régimódi tornácos tornyát” lebontják⁷¹ és egy szintes téglafalazással megemelik, kialakítva a templomtorony mai állapotát. A torony 1163 magyar forint és 48 dénárba kerülő átalakítása úgy a kutatások, mint a műemlékfelmérés alkalmával is beazonosítható volt.

Az elvégzett levéltári kutatások a Szabó János-féle orgona és a ma is álló falazott karzat építésének viszonyát és keletkezésének pontos dátumát tisztázzák:

- 1845: az új, ma is létező, Szabó János által készített orgona előlegének kifizetése.
- 1846: a templom régi orgonájának és karzatának lebontása, és az új orgona számára készített, ma is létező falazott karzat megépítése.
- 1847: a régi orgona eladása a kadácsiaknak, az új orgona hátralévő részének kifizetése. Ugyanebben az évben kerül sor az új orgona felszerelésére is.⁷²

⁷⁰ VETÉSI Sándor 1977.

⁷¹ LÁNGI József–MIHÁLY Ferenc 2002, 10.

⁷² CSÁKI Árpád 2009.

Dávid László tanulmányában a Szabó János-féle, ma is létező orgona készítésének dátumát tévesen 1746-ra teszi. A feltételezhetően egyszerű elírásnak köszönhető téves dátum, a falazott orgonakarzattal egy mondatban történő említéséből adódóan⁷³, a későbbi tanulmányokban az orgona és a falazott karzat építése is hibás évszámmal jelenik meg.⁷⁴ Később már a falazott orgonakarzat készítését is a téves, 1746-os dátumra teszik.⁷⁵

1860-ra a templom állapota újra megromlott. A 18. század közepén a Korda és Borsai családok költségén készített templomi új székek és padimentum a régiség miatt csaknem használhatatlanná váltak és a megrothadt alsó gerendák miatt a padló annyira lesüllyedt, hogy három lépcsőn kellett lemenni a templomba.⁷⁶ Ez utóbbi megjegyzés arra utal, hogy az anyakönyvben leírt 1749-es templomjavítás⁷⁷ alkalmával már megtörténhetett a gótikus járószintnek egy ismeretlen szintre való felemelése, ami feltételezhetően gerendákra helyezett deszkából készült.

Már 1860-ban elkezdődik a gyűjtés a javítási munkálatokra, és az adományokat felsoroló bejegyzések között találkozunk az 1864. évi sok vízáradás okozta károsodásokkal. Az e célra érkezett adományt a károsodottak az ekléziának adományozták. Ehhez a segélyhez és a nagygalambfalviak nagy mennyiségű kőadományához köthető a templomtorony két rézsűs támpillére közötti köpenyfal és a póttámok elkészítése.⁷⁸ (21. kép)

⁷³ DÁVID László 1981, 81.

⁷⁴ JÉKELY Zsombor, 1996, 15.

⁷⁵ NYÁRÁDY Zsolt 2013.

⁷⁶ CSÁKI Árpád 2009.

⁷⁷ Román Országos Levéltárak Hargita Megyei Irodája (HOL), Fond 47, 404. Bögözi Ref. Ehk. Anyakönyvei (1749–1807), 76.

⁷⁸ DÁVID László 1981, 88.; LÁNGI József–MIHÁLY Ferenc 2002, 10. Feltételezhetően az áradások okozta süllyedés megállítására épített, meglehetősen durva hozzáépítésekről a ránk maradt írott dokumentumokban semmilyen említés nem található. (szerző megj.)

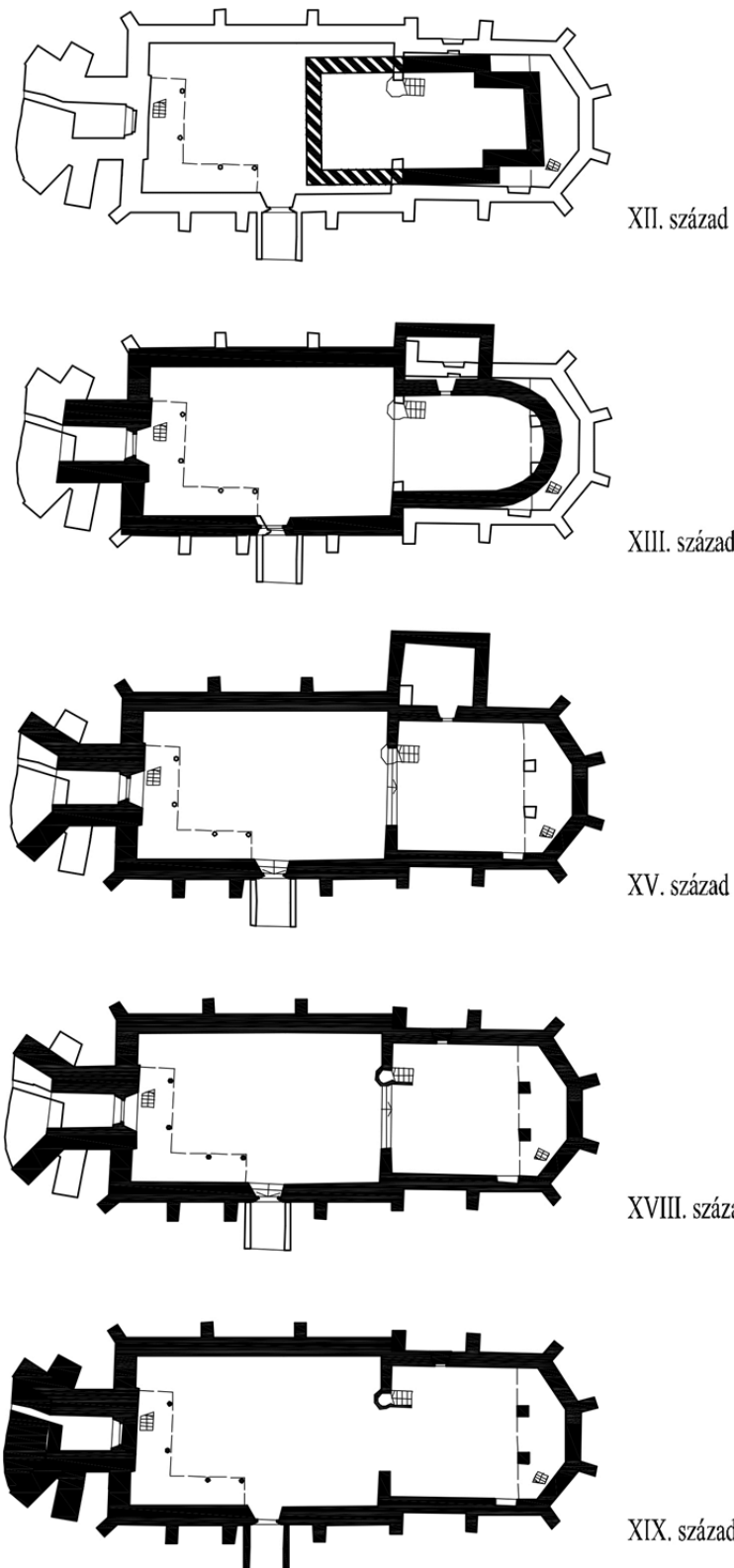

21. kép. A templom és a torony észak-nyugati nézete

Az 1865-ben elvégzett javítások alkalmával a padlót a jelenkori szintre emelik, új padokat készítenek, a tornyot kívül-belül levakolják és lemeszelik, és a hajó északi falán Ugron Jánosné báró Györfi Ágnes költségén új ablakot vágatnak.⁷⁹ Ennek idejéből származik az északi falon található falképek első írásos említése.⁸⁰ A bontásból kikerült gyámkövet feltételezhetően az ugyanebben a korban készített déli portikuszba építik be. Ezekkel a munkálatokkal a 19. század második felére kialakul a templom ma is megőrzött formája. (22. kép)

⁷⁹ CSÁKI Árpád 2009.

⁸⁰ VETÉSI Sándor 1977. Szinte kizárható, hogy a karzat beépítésekor (1761) ne szereztek volna tudomást a falképek létezéséről, erre vonatkozó feljegyzést azonban nem ismerünk. (szerző megj.)

22. kép. A templom periodizációs alaprajzai

A 19. század végi és 20. századi beavatkozások a templomon főleg karbantartási és állagmegóvási jellegűek voltak. Az 1898-as javítások ideiglenes leállításával „1898. június 27-július 8 napjain Huszka József, a műemlékek országos bizottságának küldöttje, pesti gymnasiumi tanár, Csehélyi Adolf udvarhelyi reáliskolai tanár se-

gédkezésével az északi falon levő képeket kibontották, lerajzolta elébbi és lefestette, lekopírozta és lefotografálta”.⁸¹ (23. kép, 24. kép)

23. kép. Az északi hajófal 2012-ben restaurált freskóinak összképe

24. kép. Részlet az északi hajófal 2012-ben restaurált freskóiról

A későbbi beavatkozások közül említésre méltók továbbá az 1966–67-ben végzett javítási munkálatok. Ezek részeként került sor a hajó karzatának az észak-nyugati falról a dél-nyugatira való áthelyezésére, a hajó nyugati falán időközben visszavakolt Szent László-falkép újrafeltárására, és a falképeket részben takaró fedeles padnak a szentélybe való áthelyezésére. Az említett munkálatok Vetési Sándor református lelkész körültekintő és szakszerű hozzáállásának eredményei.⁸²

⁸¹ CSÁKI Árpád 2009.; A falkép feltárásáról lásd bővebben JÁNÓ Mihály 2008, 161–173.

⁸² VETESI Sándor 1977. Figyelemre méltó a hivatkozott kézirat 5. fejezetében megfogalmazott „Műemléki feladatok” ma is helytálló leírása. (szerző megj.)

A felsorolt beavatkozások pénzügyi fedezésére fordították az 1966-ban lebontott régi papilak építőanyagát is. Az új papilak 1912–1914 közötti építése folytán a régi parókia elveszíti eredeti funkcióját és lebontása idejére állapota is nagyon megromlásra kerül. A szóban forgó épület sajnálatos lebontásával az 1830-as években kialakult műemlék-együttes visszafordíthatatlan károsodást szenved. (25. kép)

25. kép. A templom déli nézete a cinteremfallal és a régi parókia épületével

A 2012-ben elkezdett restaurálási munkálatok kivitelezési része gyakorlatilag 2013-ban befejeződött, de a művészeti tartozékok, faragott kő, festett faberendezés, ólom üvegablakok restaurálása még folyamatban van. (26. kép)

26. kép. A restaurált templom észak-nyugati nézete

IRODALOM

AMBRÓZY Gyula

1940 A magyar csatakép, Budapest.

ARION, Gheorghe

1974 Sculptura gotică din Transilvania, Cluj.

BALOGH Ilona

1935 Magyar fatornyok, Budapest.

BALOGH Jolán

1940 Erdély hazatérő műemlékei, Pásztortűz XXVI, 12. sz, 506–514.

1943 Az erdélyi renaissance I, Kolozsvár.

BENCZÉDI Sándor

2009 Bögözi református templom, építészettörténeti tanulmány, Sepsiszentgyörgy. (kézirat)

BIRÓ József

1941 Erdély művészete, Budapest.

BIRÓ Vencel

1935 Altorjai gróf Apor István és kora élete és kora. Kolozsvár.

B. NAGY Margit

1970 Reneszánsz és barokk Erdélyben, Bukarest.

BOD Péter

1999 Erdélyi református zsinatok végzései 1606–1762. Sajtó alá rendezte és a bevezető tanulmányokat írta Buzogány Dezső és Sipos Gábor. Kolozsvár. (Erdélyi Református Egyháztörténeti Füzetek 3.)

CSALLÁNYI Dezső

1963 A székely-magyar rovásírás emlékei, in: A Nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve III, 39–122.

1970 A székely rovásírásos szövegek megfejtése, in: Korunk XXIX, 4. sz, 604–605.

CSÁKI Árpád

2009 Jelentés a bögözi református egyházközség levéltárában végzett kutatásról, Sepsiszentgyörgy. (kézirat)

CSEHÉLY Adolf

1898 A bögözi ev. ref. templom falképei, Udvarhelyi Híradó, 19–29. sz. (különnyomat)

1899 A bögözi falképek ügyében, Archeológiai Értesítő XIX, 94–95, 301–302.

DARKÓ Ákos

1953 Templomaink, Református Szemle 46. évf., 201–209.

DÁVID István

1996 Műemlék orgonák Erdélyben, Kolozsvár–Budapest.

2008 Éneklőszék és orgona – a liturgikus tér zenei egysége. Református Szemle 101 évf., 4. sz., 372–376.

DÁVID László

1960 A bögözi református templom leírása, Református Szemle 53 évf., 4. sz., 251–254.

1963 Középkori templomok az udvarhelyi egyházmegyébe, Református Szemle 56 évf., 1. sz., 39–54.

1969a A középkori keresztény művészet teológiai vonatkozásai, in: Református Szemle 62. évf., 1. sz., 49–59.

1969b Székelyföldi műemlékek, Korunk XVIII, 4. sz., 543–547.

1975 A középkori székelyföldi művészet néhány kérdése, Korunk XXXIV, 11. sz., 872–876, és 12. sz., 956–960.

1981 A középkori Udvarhelyszék művészeti emlékei, Bukarest.

DEBRECZENI László

1929 Erdélyi Református templomok és tornyok, Kolozsvár.

1929–1931 Vázlatfüzetek. Erdélyi Református Egyházkerület Központi Gyűjtőlevéltára, G 1. Darkó–Debreczeni gyűjtemény. (kézirat)

DEMÉNY István Pál–M. LÁSZLÓ Zsuzsanna

1996 A Hargita megyei gótikus falfestmények ikonográfiája, Csíkszereda.

DERCSÉNYI Dezső

1943 A középkori magyar falu temploma, in: Szépművészet IV, 165–169.

1970 A magyarországi művészettörténete (5. kiad.), Budapest.

DIVALD Kornél

1927 Magyarország művészeti emlékei, Budapest.

DRĂGUȚ, Vasile

1964a Despre picturile murale ale bisericii fortificate din Homorod, Studii și Cercetări de Istoria

Artei, nr. 1, 102–109.

1964b Pictura murală ale bisericii reformate din Mugeni, Studii și Cercetări de Istoria

Artei, nr. 2, 310–319.

1967 Picturi murale din biserica evanghelică din Mălincrav, Studii și Cercetări de Istoria
Artei, nr. 1, 79–93.

1970 Pictura murală din Transilvania, București.

1972 Iconografia picturilor murale gotice din Transilvania. Pagini de veche artă românească
II, București.

1973 Restaurarea picturilor murale de la Ghelița, Buletinul Monumentelor Istorice, nr. 4,
45–54.

1974 Legenda „eroului de frontiere” în pictura medievală din Transilvania, Revista Muzeelor
și Monumentelor – Seria Monumente Istorice și de Artă, nr. 2, 21–38.

1976 Dicționar enciclopedic de artă medievală românească, București

1979 Arta gotică în România, București.

1985 Repertoriul picturilor medievale din România (sec. XIV–1450) I, București. (Pagini de
veche artă românească 5.)

DVOŘÁKOVÁ, Vlasta

1972 La Légende de Saint Ladislas, découverte dans L'église de Velka Lomnica, Buletinul
Monumentelor Istorice, nr. 4, 25–42.

ENTZ Géza

1943a Székely műemlékek a Nagyküküllő mellett, Ellenzék, (okt. 30., nov. 13.)

1943b A középkori székely művészet kérdései, Erdélyi Múzeum XLVIII, 2. sz, 216–226.

1968 Die Baukunst Transilvaniens im 11–13. Jahrhundert I–II. Teil, Acta Historiae Artium XIV,
1–46, 119–175.

1994 Erdély építésze a 11–13. században, Kolozsvár.

1996 Erdély építésze a 14–16. században, Kolozsvár.

ÉBER László

1912 Köpenyeges Mária képek, Archeológiai Értesítő, Új folyam XXXII, 303–319.

FERENCZI Géza–FERENCZI István

1977 Săpățuri arheologice la Mugeni. Studiu preliminar (III), Acta Musei Napocensis 14, 295–
304.

1979 Magyar rovásírási emlékekről, in: Csetri Elek, Jakó Zsigmond, Tond Sándor (szerk.):
Művelődéstörténeti tanulmányok, Kolozsvár, 9–32.

FERENCZI Géza

1978 Néhány kora középkori székely falu keletkezés idejéről, Korunk XXXVII, 11.sz, 947–954.

FERENCZI István

1974 A Nagyküküllő menti Bögöz községnek és nevének eredetéről, A Székelykeresztúri Mú-
zeum Emlékkönyve. A Székelykeresztúri Múzeum 25 éves évfordulója ünnepi tudományos
ülésszakán elhangzott tanulmányok és közlemények, Csíkszereda, 165–182.

FORRÓ Albert

2003 Török-tatár dúlások a XVII. századi Udvarhelyszéken, Areopolisz. Történeti és társada-
lomtudományi tanulmányok III, Székelyudvarhely, 22–34.

FORSTER Gyula

1905–1913 Magyarország Műemlékei I–III, Budapest.

GÁLL Ervin

2012 Krisztianizáció és régészet. Az erdélyi-medencei 11–13. századi templomkörüli temetők
kutatásainak stádiuma, in: Petkes Zs. (szerk.): Hadak útján XX. Népvándorlaskor Fiala Kuta-
tőin XX. összefoglalókonferenciakötete, Budapest, 287–312.

GERECZE Péter

1905a A Műemlékek Országos Bizottsága rajztárának jegyzéke. in: Forster Gyula (szerk.): Magyarország műemlékei I, Budapest, 173–480.

1905b Magyarország régi falképeinek jegyzéke és irodalma, in: Forster Gyula (szerk.): Magyarország műemlékei I, Budapest, 485–544.

1906 A műemlékek helyrajzi jegyzéke és irodalma, in: Forster Gyula (szerk.): Magyarország műemlékei II, Budapest.

GOMBOSI Beatrix

2008 Köpenyeges Mária ábrázolások a középkori Magyarországon – Schutzmantelmadonnen aus dem mittelalterlichen Ungarn, Szeged.

GYÖRFFY György

1987–1998 Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV, Budapest.

HORVÁTH Henrik

1937 Zsigmond király és kora, Budapest

HUSZKA József

1885 A Szent László legendája székelyföldi falképekben, Archaeológiai Értesítő, Új folyam V, 211–220.

1886 Magyar szentek a Székelyföldön a XV–XVI-dik században, Archeologiai Értesítő, Új folyam VI, 123–134.

1887 Székely festőiskola a XV. században, Archaeológiai Értesítő, Új folyam VII, 331–332.

1898 A bögözi falképek, Archaeológiai Értesítő, Új folyam XVIII, 388–393.

ILLYÉS Géza

1935 Az orgona bevezetése az erdélyi református egyházban, Református Szemle XXVII, 7–8. sz., 107–109.

JAKAB Elek–SZÁDECZKY Lajos

1901 Udvarhely vármegye története, Budapest

JÁNÓ Mihály

2008 Színek és legendák. Tanulmányok az erdélyi falfestmények kutatástörténetéhez. Sepsiszentgyörgy–Csíkszereda.

JÉKELY Zsombor

1995 A középkori Szent László legendák másolatai, 1863–1914, Ars Hungarica 23 (2), 305–313.

1996 A bögözi templom, Sepsiszentgyörgy.

JUHÁSZ István

1947 A székelyföldi református egyházmegyék, Kolozsvár. (Erdélyi Tudományos Füzetek 201.)

KERESZTÚRI Kálmán

1939 Udvarhelyszék, in: Rugonfalvi Kiss István: A nemes székely nemzet képe, Debrecen, II. 73–122.

KISS Lóránd

2013a. Jelentés a bögözi református templom részletes falkutatásáról. (kézirat)

2013b. Jelentés a bögözi református templom külső falképeinek restaurálásáról. (kézirat)

2013c. Jelentés a bögözi református templom diadalíven előkerült középkori felirat restaurálásáról. (kézirat).

KISS Lóránd–PÁL Péter

2009 Szakvélemény a bögözi református templom falképeiről. (kézirat)

- KLANICZAY Gábor–KLANICZAY Tibor
1994 Szent Margit legendái és stigmái, Budapest
- KOROMPAY György
1942 Középkori eredetű református templomok és templomerődök, in: Kováts J. István (szerk.): Magyar református templomok, Budapest, I. 191–253.
- KÓS Károly–BÁGYUJ Lajos
1964 Az 1964-es restaurálás tervdokumentációja. (gépelt kézirat, Bögözi Református Egyházközség Levéltára)
- KOVÁTS J. István (szerk.)
1942 Magyar református templomok I–II, Budapest.
- LÁNGI József–MIHÁLY Ferenc
2002 Erdélyi falképek és festett faberendezések I, Budapest.
- LÁSZLÓ Gyula
1943 A honfoglaló magyarok művészete Erdélyben, Kolozsvár.
1993 A Szent László-legenda középkori falképei, Budapest.
- LÉSTYÁN Ferenc
1996 Megszentelt kövek (A középkori erdélyi püspökség templomai) I–II, Kolozsvár.
- LÉVÁRDY Ferenc
1963 A Bibliotheca Vaticana, a Morgan Library és az Ermitázs magyar Anjou legendáriuma, Művészettörténeti Értesítő, 3 sz., 161–213.
- LUKÁCS Zsuzsa
1980 A Szent László legenda a középkori magyar festészetben, in: Mezey László (szerk.): Athleta Patriae. Tanulmányok Szent László történetéhez, Budapest, 163–185.
- MAGYAR Zoltán
1996 Keresztény lovagoknak oszlopa, Budapest.
- MALONYAI Dezső
1907–1922 A magyar nép művészete I–V, Budapest.
- MAROSI Ernő
1987 Der Heilige Ladislaus als Ungarischer Nationalheiliger. Bemerkungen zu seiner Ikonographie im 14-15. Jahrhundert, Acta Historiae Artium 33, 211–256.
- MIHÁLY Ferenc
2009 Szakvélemény a bögözi református templom festett faberendezéséről. (kézirat)
- NAGY Lajos
1942 Az udvarhelyi református egyházmegye múltja és jelene, Udvarhely.
- NYÁRÁDI Zsolt
2012 Raport de cercetare arheologică preventivă, biserica reformată Mugeni, exterior. (kézirat)
2013 Raport de cercetare arheologică preventivă, biserica reformată Mugeni, interior cor. (kézirat)
- ORBÁN Balázs
1868–1873 A Székelyföld leírása I–VI, Pest–Budapest.
- ŐSZ Sándor Előd
2008 Éneklőpulpitusok az erdélyi református gyülekezetekben, Magyar egyházzene XV, 3. sz, 287–334.
- PROKOPP Mária
1982 Művészet I. Lajos király korában 1342-1382, Katalógus, Budapest.

RADOCSAY Dénes

1954 A középkori Magyarország falképei, Budapest.

1977 Falképek a középkori Magyarországon, Budapest.

RUGONFALVI KISS István

1939 A nemes székely nemzet képe I–II, Debrecen.

SZIGETHY Béla

1930 Róvásírás a bögözi freskón, Erdélyi Múzeum XXXV, 368–369.

SZŐNYI Ottó

1933 Régi magyar templomok, Budapest.

STEFANESCU, I. D.

1938 L'art byzantin et l'art lombard en Transylvanie, Paris.

SÓFALVI András

2009 Raport de cercetare arheologică preventivă, biserica reformată Mugeni. (kézirat)

TOMBOR Ilona

1968 Magyarországi festett famennyezetek és rokon emlékek a XV–XIX. századból, Budapest.

TÓTH Boglárka

2009 Dendrológiai elemzés. Bögöz–református templom. Nyugati torony, hajófedélszék. (kézirat)

TÓTH Melinda

1974 Árpád-kori falfestészet, Budapest (Művészettörténeti füzetek 9.)

VĂTĂȘIANU Virgil

1959 Istoria artei feudale în Țările Române, București.

VETÉSI Sándor

1977 A bögözi református műemléktemplom rövid története és leírása. (gévelt kézirat a Hargita Megyei Művelődési és Kultúrörökségi Igazgatóság Irattárában)

WEISZ Attila

2007 Száz erdélyi műemlék, Kolozsvár.

VOIT Pál

1942 Adatok a magyar festő asztalosok munkásságának bibliográfiája, in: Emlékkönyv Gerevich Tibor születésének 60-ik évfordulójára, Budapest, 111–138.

Nyárádi Zsolt:

Régészeti ásatások (2012 – 2013)

Bevezető

A Nagy-Küküllő völgyének legimpozánsabb templomában 2009-ben kezdődtek meg az épület felújításával kapcsolatosan kivitelezett régészeti feltárások. Ezek eredményei számos ponton újdonságokat hoztak a templom keletkezési idejét illetően, illetve építési fázisainak pontosabb tisztázására is sor került.

Meglepőnek tűnik, de a 2009-ben végzett kis szondázó ásatások voltak a legelső szakszerű régészeti munkálatok a templom környezetében. A középkori templomot érintő első fontos megfigyelések az 1865-ös felújítás alkalmával történtek, ugyanis ekkor észlelték először a reformációt követően lemeszelt északi falon levő falképeket, amelyeket 1898-ban Huszka József bontott ki, ellenben restaurálásukra nem kerülhetett sor. 1943-ban Dercsényi Dezső helyszíni vizsgálatait követően kilátásba helyezte konzerválásukat, de a munkálatok a világháború kedvezőtlen alakulásával elmaradtak.

1966-ban zajlottak újabb beavatkozások a templomon, akkor is elmulasztva annak alapvető kutatásait, ellenben a templombelsőben történő padlócsere követően az akkori lelkész, Vetési Sándor feljegyzései és vázlatrajzai mindmáig értékes adatokkal szolgálnak. Megfigyelései szerint a mai templom gótikus szentélye helyén egy méreteiben nem sokkal kisebb félköríves záródású románkori szentély volt. Kiderült továbbá, hogy a szentélyben egy kriptá is található, a hajóban mintegy fél méter mélységben megmaradt a kőből készített gótikus padló, valamint addig nem ismert faragványok mellett előkerültek a hajó gótikus terrakotta bordáinak töredékei is.

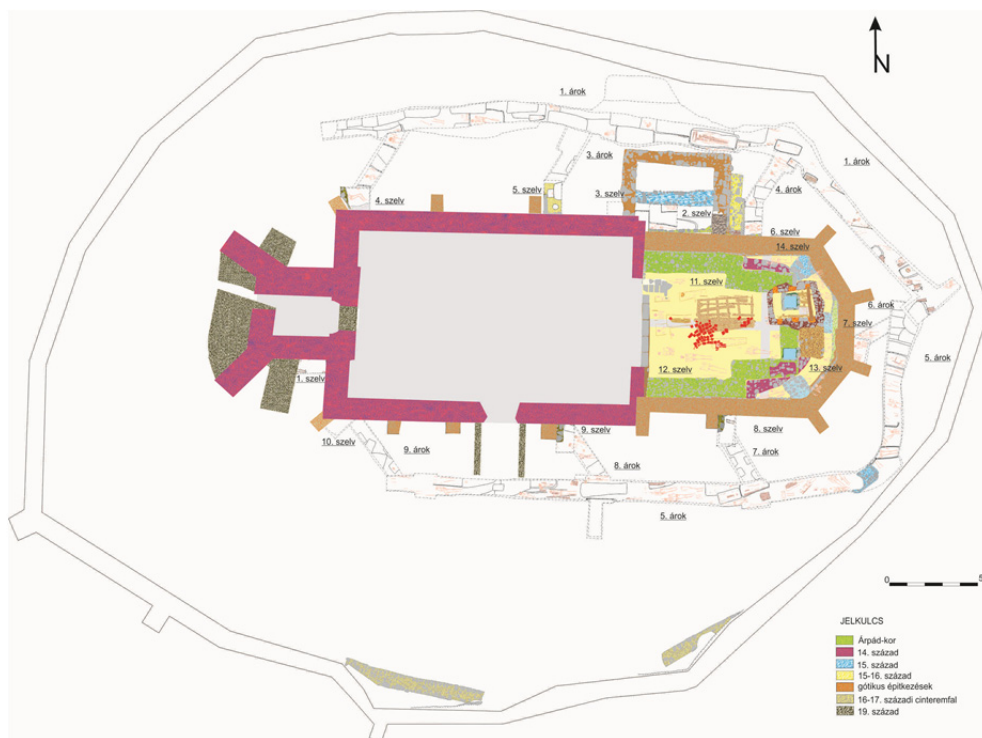
Az 1990-es években a templom külső vakolatának eltávolítását követően újabb középkori faragványok kerültek elő, amelyeket Benkő Elek fényképes dokumentációban örökített meg.

2009 nyarán kezdődött meg az épület állagának felmérése. Ezzel párhuzamosan statikai szondák régészeti ásatására is sor került. Sófalvi András vezetésével nyitott három kis felületű szelvény (egyik a torony és a hajó környezetét és kapcsolatát vizsgálta a déli oldalon, a másik kettő az északi oldalon a sekrestye külső és belső felületét kutatta) elsődleges célja a templom alapfalainak statikai vizsgálata mellett az információ szerzés volt a lelőhely rétegtanáról, állapotáról, valamint a temetkezések mélységéről, illetve sűrűségéről.

A rövid ideig tartó kutatás a kisméretű régészeti felületek ellenére is számos új információval szolgált a templom történetét illetően. A délnyugati részen nyitott

szelvényben sikerült kimutatni, hogy a hajó és a torony az addigi feltételezéseknek megfelelően szervesen egybeépült. A feltárt melléklet nélküli, egymással és a templom déli hajófalával szuperpozícióban levő sírok pedig rávilágítottak arra, hogy a déli fal helyén korábbi temető volt, tehát lennie kellett egy korábbi templomnak. Az északi oldalon pedig előkerültek a gótikus fázist megelőző sekrestye alapfalai is. A 14–15. században épített fal alapozása alatt, egy szintén az első templomhoz tartozó temetkezés maradványai kerültek elő (S-10). Ennek mellékleteként két S-végű hajkarikát találtunk, amelyek a temetkezést a 12–13. századra kelteznek.

2012-ben kezdődött el a templom külső és belső felújítása. Az építészeti tervek alapján első lépésben a falak környezetéből az esővíz eltávolítása volt a cél. Ehhez, a nyugati rész kivételével a teljes templomot körülölelő árokrendszer megásására volt szükség. **(1. kép)** A falak nedvességtartalmának csökkentése érdekében ezt egy szintsüllyesztéssel egybekötött területrendezés követett. A májustól októberig tartó, az említett munkálatokkal kapcsolatos régészeti feltárások számos új részlettel gazdagították ismereteinket Bögöz templomáról és a körülötte levő temetőről.

1. kép. A 2009, 2012–2013-as régészeti ásatások helyszínei az előkerült falakkal és temetkezésekkel

Noha kis felületekben, de esélyünk nyílt a templom építési rétegeit is tanulmányozni. A templomtól távolodva pedig egy déli, egy keleti és egy északi keresztmetszetet kaptunk a teljes temetőről. A feltárt sírok és a dokumentált metszeteik elemzése lehetővé tették, hogy egy egységes képet nyerjünk egy olyan temetőről,

amelyet a 12. században nyitottak, és ha nem is intenzíven, de folyamatosan használtak a 19. század végéig.

Megtudhatjuk, hogy ténylegesen melyek voltak a legsűrűbben használt részek a századok folyamán. A feltárások során összesen 290 sír nyomait dokumentáltuk, így ez a temető a legkutatottabb ma is álló templom körüli temetők közé tartozik a vidéken. A csonka sírok a település demográfiai kutatásához ugyan nem elegendőek, de így is számos értékes adatot nyújtanak főként a temetkezési szokások megfigyeléséhez. Az adatokat felhasználva vizsgálhatjuk a 18. századi temetkezésekre vonatkozó világi törvénykezések hatásait is, a csontanyag részletes antropológiai elemzése pedig a középkori és újkori Bögöz lakóinak életébe engedhetett betekintést.

2013-ban az épületbelsőre koncentráltak a kutatások. A gótikus szentély padló-cseréjével lehetőségünk nyílt feltárni annak teljes felületét, amely mintegy 75 négyzetmétert foglalt magába. A szentélyben előkerültek azok a korábbi fázisok alapfalai, amelyeket ez idáig feltételeztünk, illetve előkerült egy korai temetőrészlet is a későközépkori és fejedelemségekori sírok beásásaitól szétszabdalt felületekben. A templom középső részének középkori rétegeit és temetkezéseit a 18. században épített fagerendákkal bélelt és lefedett kripta dúlta szét. Ennek megsülylyedt felülete közvetlenül a deszka padlózat eltávolítását követően kivehető volt. A szentély nyugati felében levő korai rétegeket szintén 16–17. századi temetkezések vágták át, a templom keleti felét a 19. században épített orgonakarzat pillérei, a 17. században épített Farkas család kőkriptája, valamint a gótikus oltár fedte.

A templom fennmaradt felületein érintetlenül maradtak meg az Árpád-kori templom alapfalai, temetkezései, szintjei. Egy kis felületen dokumentálhattuk a szentély döngölt, letaposott agyagpadlóját is.

Jelen kiadvány az említett régészeti ásatások feldolgozott legújabb eredményeit mutatja be, feltárva a templom jól keltezett építési fázisait, periodizációs alaprajzával pedig az épület bővítéseit, átalakításait mutatja be. A templombelsőben zajlott feltárások felszínre hozták a 15–17. századi település nemesi rétegének a temetkezéseit. Köztük kell keresnünk a templom legfőbb patrónusait, akik adományokért cserében kiemelt helyen temetkezhettek. Annak érdekében, hogy tisztán láthassunk a családok történetében az írott forrásokkal adatolva kerülnek bemutatásra a település leggazdagabb, legkiemelkedőbb családjai.

Feldolgozásunk részletesen kitér a templombelsőben és a templom körül található temető feltárásainak eredményeire, a mellékletek, temetkezési szokások, illetve a csontanyag részletes elemzése lehetőséget nyújt, hogy egy kis ablakot nyithassunk a múltra, és azon keresztül szemléljük egy falusi település rég elfeledett minden napjait.

Bibliográfia: BENCZÉDI 2014, 62–80; CSEHÉLY 1898, 388–393; DÁVID 1981, 75–89; ENTZ 1996, 137; NYÁRÁDI 2013, 9–17; NYÁRÁDI 2013, 251–291; NYÁRÁDI 2015, 47–76; SÓFALVI 2010, 31–37.

1. Templomok a múltó időben

A bögözi középkori templom a közel nyolcszáz esztendő fennállása óta számos újjáépítésen és átépítésen esett át. A legkorábbi fázisok nyomait már régen elfeledték, eltemetve a föld alatt, csupán régészeti módszerekkel nyerhetünk tanúbizonyságot meglétükre. A későbbi korok emlékei már a felmenő falak szintjén is megmaradtak, kiképzésüket, formakincsüket a vakolat eltávolítását követően művészettörténeti módszerekkel is tanulmányozhatjuk.

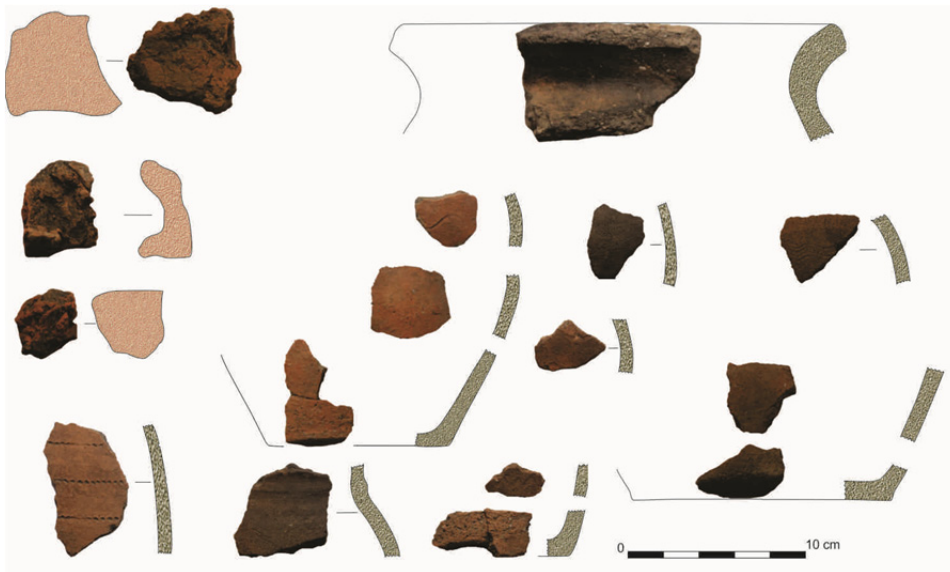
Bögöz, mint az már korábban ismert volt, Udvarhelyszék korai települései között foglal helyet. Korai eredetére utal nevének származása is, amely személynévalapú (Bugés, Bugus, Bogus személynév), és mint ilyen helynévtípust a legkorábbiak közé helyezik a kutatók. Helytelen a névtípus származását a magyar nyelv szóösszetételével magyarázni (bő köz, bő gőz, vagy akár a bögg szavakból), hiszen ez a fajta névmagyarázat igen távol áll a valóságtól.

A falu korai voltát a régészeti feltárások is alátámasztják. 1960-ban Vízlok nevű határrészben, a Nagyküküllő bal partján a vasúti töltés mellvédjének emelésekor régészeti leleteket hoztak felszínre. A munkálatok során zajlott régészeti ásatások, amelyet a következő esztendőben is folytattak földbe mélyített lakóépületeket tártak fel, amelyek környezetéből az ásatók elmondása szerint 11–12. századi hullámvonalas edénytöredékek, cserépbogrács töredékei kerültek ki. Sajnos az előkerült jelenségekről nem maradt fent dokumentáció, az Árpád-kori leletanyag pedig nem azonosítható egyértelműen a múzeumi gyűjteményben.

A korai település minden bizonnyal áttért a Küküllő másik oldalára is, hiszen az ásatásokkal párhuzamosan zajlott régészeti terepbejárások alkalmával hasonló településnyomokat mutattak ki.

A középkori templomban és környezetében zajló feltárások alkalmával szintén találtunk hasonló korszakra keltezhető kerámiaanyagot, amelyek egy, a templomot megelőző Árpád-kori településrészlethez tartoztak. Ugyanakkor a hajó északi oldalán, az 5. szelvényben a templom építési rétegei alatt feltártuk egy földbe mélyített épület (feltehetően lakóház) gödrének részletét. Déli oldalára a templomhajó északi fala épült rá, nyugatira pedig a gótikus pillér, keleti fele a feltárt felületen kívül esett. Az objektum betöltéséből szürkésbarna és barna, foltosra égett, aprókavicszal és homokkal soványított, lassúkorongolt fazekak töredékei kerültek elő, amelyek felületén bekarcolt hullámvonal és hullámvonal-köteges díszítések voltak. **(2. kép)** Ezekon a fazekakon kívül előkerült egy sötétbarna, homokkal, apró kavics-

szemcsékkel soványított cserépbogrács perem- és válltöredéke, amelynek a belső felén égésnyomok láthatóak.

2. kép. A templomot megelőző Árpád-kori földbe mélyített objektum leletanyaga

Az épület minden bizonnyal leégett, mivel a betöltéséből nagyobb mennyiségű paticsot gyűjtöttünk, valamint az egész ugyancsak szénfoltos volt. Az ehhez a korszakhoz tartozó kerámiák másodlagos helyzetben az egész cintermen belüli ásatási felületekből előkerültek (**3. kép**), ugyanakkor a templomtól keletre levő Kányádpatak alsóbb teraszairól is gyűjtöttünk Árpád-kori leleteket.

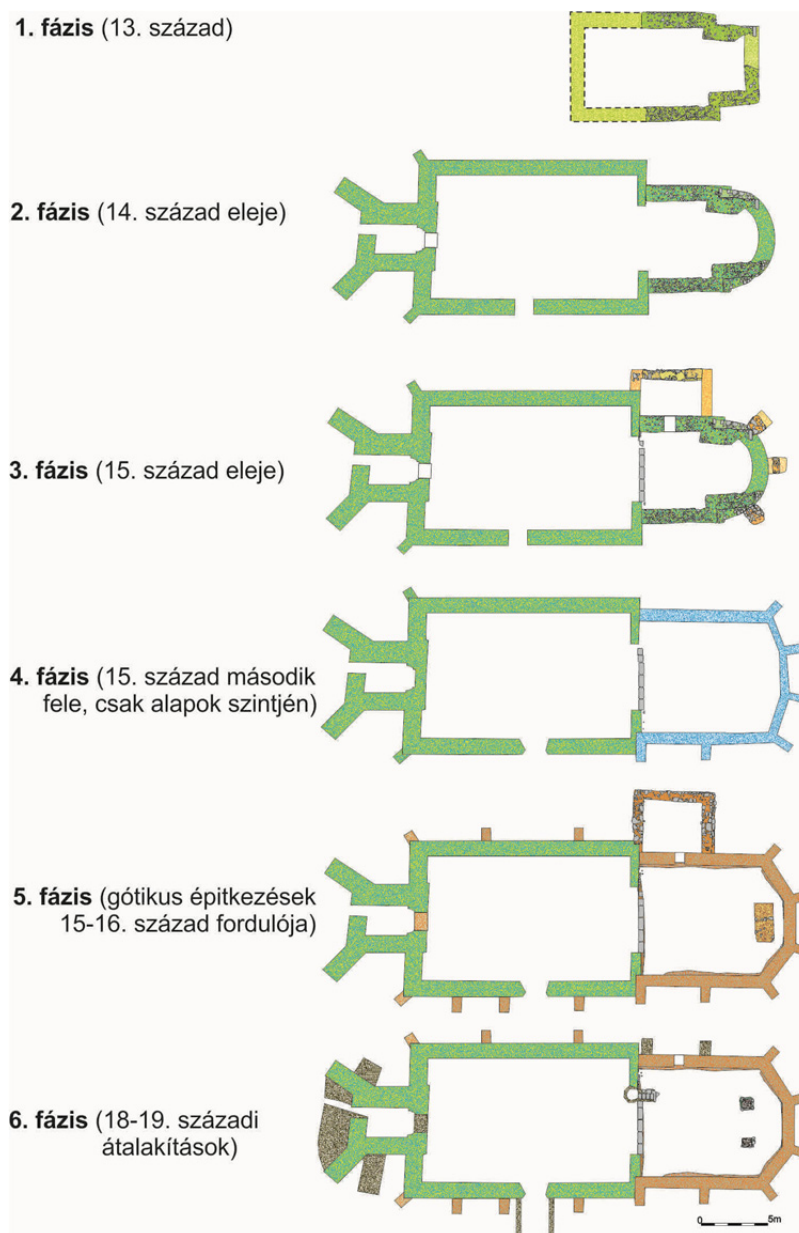

3. kép. A templomot megelőző humusrétegből származó Árpád-kori edénytöredékek

A település templomát valamikor a 12. század közepén építhették fel a Kányádpatak bal teraszára. Okleveles források először 1333-ban említették („item dominicus de Bugus solvit XIII banales”) Domokos nevű papja aki ekkor 13 báni dénárt fizetett be abba az adóba, amelyet a Szentföld felszabadításának céljaira gyűjtöttek. Ez az összeg Keresztúr után a második legnagyobb az alesperességben,

amely jól mutatja, hogy Bögöz mind népességében, mind gazdasági potenciáljában kimagaslott a környező települések közül.

A magasabb népességszám és a település nemeseinek a támogatásával jöhetett létre az a középkori templom, amely kisebb átalakításokkal ugyan, de átvészelte az évszázadok viszontagságait. Ennek a templomnak az építéstörténetét az ásatások és a felújítások során zajlott falkutatások jelentős mértékben tisztázták. **(4. kép)** Ennek ellenére mindeztidőig nem derült fény a legkorábbi templomra, így még továbbra is maradtak megoldatlan kérdések a periodizáció összeállításában.

4. kép A bögözi templom építési fázisai a kutatások alapján

Bibliográfia:

KISS 1988, 249; FEHÉRTÓI 2004, 159; FERENCZI 1974, 165–182; FERENCZI 2001, 61–62; MonVat. I. 1885, 115.

Egy korai templom emléke

A templombelsőben folytatott régészeti ásatásainkat meghatározták a felújítási munkálatok, így ugyan feltárhattuk a teljes középkori szentélyt, de nem végezhetünk kutatásokat a templom hajójában. Feltételezésünk szerint pedig pontosan itt kellene keresnünk a legelső templom nyomait. Ennek a korábbi épületnek a meglétére több közvetett adat is utal. Egyrészt a szentélyben feltárt egyenes záródású templom méretei, másrészt számos más régészeti megfigyelés és adat arra világít rá, hogy nem találtuk még meg Bögözben a legkorábbi templomfázist.

A feltárt első kőtemplom egy egyenes záródású szentély volt amelynek a szélessége egy 8–10 m hosszú hajót feltételez, ez alapján egy igen nagyméretű 60–70 négyzetméteres templomhajót kapunk. Ez a templomméret Székelyföldön a 13–14. századra válik általánossá. A legkorábbi, 12. századra keltezhető templomok igen szerény méretűek, mintegy 30–35 négyzetmétereseek voltak. Az egyik legjobban keltezett Szentábrahámon tárták fel az 1980-as években. Az akkor még társatlan keresztúr-széki 12. századi templomhoz az elmúlt évek udvarhelyszéki régészeti kutatásai további példákat hoztak felszínre (Kányád, Lövete, Patakfalva, Fenyéd).

További érvet jelentett egy korábbi templom létére, hogy olyan temetőrészt találtunk, amelyeket az egyenes záródású szentély déli hajófala, illetve maga az egyenes záródás vágott. Az ásatás vége fele kikristályosodott kép alapján Bögöz első megatalált kőtemplomának belsejében összesen 10 korábbi temetkezést azonosítottunk, amelyeket két sorban temettek el. **(5. kép)**

5. kép. A templombelsőben feltárt 12. század közepi sírcsoport

Ehhez a sírcsoportoz tartozik továbbá a 2009-ben feltárt S-10. sír, amelynek egy részére később ráépítették a 15. századi sekrestyét. Ennek mellékleteként a koponyán két darab ezüsből készült S-végű hajkarikát tártunk fel **(6. kép)**.

6. kép. A templom külső, északi részén feltárt S-10 hajkarikás temetkezés

Benkő Elek szerint az, hogy Árpád-kori templomalapozások vágtak el korai sírokat még nem feltétlenül jelenti egy korai templom létét is. Magyarázata szerint amikor a településen megnyitják és felszentelik a temetőt, de még nem jutottak el a templomépítéshez, a leendő templom helyét kihagyva temetkeztek. Amikor azonban sorra került az építkezés akkor a meghagyott hely szűknek bizonyult és így óhatatlanul is korábbi temetkezéseket bolygattak az építkezésekkel. Bögöz esetében szerintünk másról van szó. Egy, már meglévő templom környezetébe temetkeztek. Az S-256-os sír betöltésében másodlagos helyzetben levő szórványcsontokat találtunk, amelyek már többretegűsége utalnak.

A korábbi temetkezések mellett szintén egy korábbi templomra utaltak azok az archaikus, egyszerű kiképzésű faragványtöredékek, amelyeket másodlagos helyzetben találtunk a szentélybelső feltárása közben. **(7. kép)**

7. kép. Archaikus faragványtöredékek a templombelső feltárásából

Hasonló példával találkozhatunk Patakfalva egyenes záródású szentélye esetében is, amely több, egymással is szuperpozícióban levő sírt vágott át. Ezek az esetek már egy hosszabb időtartamot feltételeznek, amely alatt mindenképp templomot

építhetett a gyülekezet. Patakfalva esetében a 12. század közepére anonim dénárokkal, hajtűkkel, és hajkarikákkal keltezett sírok minden bizonnyal egy fatemplom köré voltak temetve, amelynek nyomaira a templom hajójának feltárása közben bukkantunk 2015 nyarán.

Mivel Bögözben a korai sírok esetében az egyetlen hajkarikás mellékletes sírt leszámítva nem volt leletanyag, főként pénzermék, amellyel pontosabban határozhattuk volna meg a korai sírcsoport keletkezésének idejét.

Ahhoz, hogy egy tisztább képet nyerhessünk a temető kezdeteiről megbízhatóbb keltezésre volt szükségünk. Ezért az egyik sírból, amelyet az egyenes záródás vágott mintát vettünk és C-14-es kormeghatározást készítettünk. Ezek mellett, hogy a későbbi fázisokat is jobban tudjuk keltezni további mintákat vettünk egy olyan temetkezésből, amelyet a toronyépítéssel bolygattak, és egy másiktól, amelyet már a félköríves szentély mellé temettek el.

Ahhoz, hogy a bögözi mintákat tágabb környezetbe is behelyezhessük, lehetőségünkhöz mérten két további temető, Lövete és Fenyéd legkorábbi sírjaiból vett mintán végeztettünk kormeghatározást.

Bögöz korai temetőjéből az S-256. sírból vettünk mintát (I\839.3 minta). Ezt a naptári korra való kalibrálás után az 1160–1210 közötti időszakra keltezték. A vizsgált mintákat beépítve az építészeti fázisok időbeni elhelyezésében azt láthatjuk, hogy a 12. század második felében van Bögözben egy sorokba rendeződő temető, amelyre a 13. század közepén, a tatárjárás után egy nagyméretű egyenes záródású templomot építettek.

A 13. századi Székelyföldre jellemző nagyobb templomméret az archaikus faragványok mellett ez a keltezés is alátámasztani látszott egy korábbi, meg nem talált templomfázis létét. Az S-253. sír betöltése korábbi, bolygatott emberi csontokat tartalmazott, amely a legkorábbi temetkezést így a 12. század második felére helyezte.

Az ehhez a temetőhöz tartozó templomot feltételezésünk szerint a gótikus templom hajójában kellene kutatni, hiszen a Keresztúr–széki Szentábrahám legkorábbi templomát is a hajóban azonosították a kutatások során. Bögöz esetében ezt a feltételezést támaszthatják alá azok a korai sírok, amelyeket a mai hajó külső részén, az északi és déli oldalon találtunk. Ezekről egyelőre csak a relatív régészeti keltezésünk van, de a sírok betöltése, mélysége nagyon hasonló a keltezett temetőrészlettel.

Feltételezésünk realitását mutatja a Lövete középkori templománál végzett kutatás, ahol 2010-ben az 1. szelvény északkeleti felében egy olyan temetkezést találtunk, amelyet vágott az egyenes záródású szentély. Ez a fal szintén vágta az S-27. sírra rátemetett S-24. sírt is, betöltésük barna, tömött, tiszta agyag volt, mindkettőre ráfedett a szentély építési szintje. Mivel a lövétei ásatások alkalmával semmi-

lyen Árpád-kori keltező lelet nem került elő, a bögözi mintákkal egy időben az S-27. sír mintáját is megvizsgáltattuk, amelyet a kalibrálás során 1160–1220 közé helyeztek. A sír keltezése szinte évre pontosan a bögözi legkorábbi temetkezés korát adta. Lövétén ellenben 2011-ben sikerült megtalálnunk az ennél korábbi templomfázist, amelynek szintén egyenes záródása volt.

Az említett példák ugyanakkor azt jelzik, hogy a legkorábbi települések esetében már az Árpád-korban is két templomfázissal kell számolnunk, a korai temetkezések pedig jelzésértékűek lehetnek. Mindemellett pedig jó esetben számolnunk kell a fatemplomok meglétével, még ha az esetek zömében nem is sikerül tárgyi bizonyítékot találni meglétükre, mivel azok nagy arányban a temetkezésekkel elpusztultak.

Bibliográfia:

BENKŐ 2012, 122–123; BENKŐ 1992, 27–28; DERZSI–SÓFALVI 2008, 267–285; MIHÁLY – NYÁRÁDI 2013, 11–13.

Az Árpád-kori templom

2013-ban a gótikus szentélybelsőben bukkantunk az első kőtemplom nyomaira, amelyet kisméretű folyami gömbkövekből építettek, fehéres, szürke, sok meszet tartalmazó aprókavicsos habarccsal. A 3x4 m alaprajzú egyenes záródású szentély és a hozzá tartozó 5,5–6 m szélességű hajó egy része került felszínre. A hajó nyugati záródását nem tudtuk megfigyelni, mivel az a gótikus templom hajójába esett, ahol nem zajlottak régészeti ásatások. Figyelembe véve, hogy a gótikus átépítések során jelentős szintsüllyesztést vittek véghez a hajóban, feltételezhetjük, hogy a nyugati záródás teljes egészében elpusztult, mivel a falaknak elég sekély alapozása volt. A déli bejárat küszöbkövéből mérve, amelyik egyben a felújítás és a régészeti ásatás relatív 00 pontja volt -0,80–0,90 cm volt az alapozás alja, ez a korabeli járószinttől számítva egy 40–45 cm mélységű alapfalat jelentett.

Feltehetően ehhez a fázishoz tartozott a mai templom déli hajófalában felszínre került román kori félköríves keskeny kis ablak, amelyet sárga homokkőből készítettek félköríves, lezárással, rézsús kiképzéssel. **(8. kép)** Ez korábban el volt falazva és a műemlék felújítása során külső részét kibontották.

8. kép. Románkori ablak a hajó déli falában elfalazva

Ezen kívül szintén a déli hajófalban találtunk egy szoborfejet, amelynek sajnos az arcrészét a korábbi felújításokkal teljesen megsemmisítették, de még így is jól ki-vehető a szakállas nyújtott arc. Ennek a fázisnak döngölt, letaposott padlója volt, amelyet a keleti oldalon, egy kisebb felületen azonosítottunk **(9. kép)**.

9. kép. Elfalazott, nagyrészt elpusztult román kori faragvány

Az Árpád-kori templombelsőjében mindössze három hozzá tartozó temetkezést találtunk: az S-242, S-236, S-283 sírok, mindhárom felnőtt csontváz, sajnos melléklet egyiknél sem kerül elő. Ezek a temetkezések egyben rávilágítottak arra, hogy Bögözbén, az Árpád-korban a templom szentélyébe is temetkeztek, de ezek az esetek igen ritkák voltak.

Egyenes záródású szentélyek az elmúlt évtizedek templomfelújításai alkalmával, és a hozzájuk köthető régészeti feltárások nyomán egyre nagyobb számban kerültek elő Udvarhelyszéken. Hasonló korai egyenes záródású szentéllyel rendelkező templomot azonosítottak 1974-ben Felsőboldogfalván a felújítások során. Székelydályában 1992–1997 között végzett régészeti feltárások alkalmával szintén egy korai egyenes záródású templom került felszínre. Az erdővidéki Dobó Árpád-kori szentélyét az ásató régész szintén egyenes záródásúnak gondolta.

Lövéte elpusztult templomának kutatása során kiderült, hogy mindkét Árpád-kori fázis egyenes záródású volt, amely tovább erősíti azt az elképzelést, miszerint Székelyföldön a két szentélyforma, az egyenes és a félköríves párhuzamosan használatban voltak már a korai időkben is. A második szentély által elvágott sírok a templom korát a 12. század második felére helyezték.

Szintén egyenes záródású volt a 2014-ben Patakfalván feltárt elpusztult templom szentélye is, amelyet a sarkokon már támpillérekkel támasztottak meg. Ez keltezésünk szerint a 13. század vége körül épülhetett.

A magyarországi művészettörténeti kutatások kezdetben azt feltételezték, hogy az egyenes záródású szentélyek a románkori egy második, későbbi fázisát jelentik. A későbbiekben ez a kép jelentősen árnyalódott, mely szerint csak az alaprajzi formákból nem következtethetünk az épületek keletkezési idejére.

A bögözi egyenes záródású szentély keltezése tekintetében igen szerencsés helyzetben voltunk. A 13. szelvényben az egyenes záródás déli falának alapozási árkából -0,95 cm relatív mélységből egy ezüst pénzérme került elő. Sajnos az érme képe verdehibás, felülete kopottas volt, de ennek ellenére be lehetett azonosítani és IV Béla (1235–1270) királyhoz kötni. A templom építését a pénzérme alapján tehát a tatárjárás utánra tehetjük.

Bibliográfia: BORDI 2003, 5–10, DÁVID 1981, 116–125; DEMJÉN–NYÁRÁDI –SÓFALVI 2008, 79–97; KOZÁK 1961, 111–113; MIHÁLY–NYÁRÁDI 2013, 12.

Az átmenet

Bögözben feltehetően a demográfiai növekedésnek köszönhetően, a vagyonosabb nemesi családok közbenjárásával az Árpád-kor végén jelentős építészeti vállalkozásba kezdtek. A korábbi templomot alapjaira bontották vissza, amelyből egyedül a szentély és a hajó alapozásainak egy részét tartották meg, nyugat fele jelentősen kibővítve a hajót, amelynek hossza 18 méter lett. Ennek mérete mindmáig változatlan maradt. Ami a szentélyformát illeti egy érdekes alaprajzi váltást láthatunk. Az egyenes szentélyformát a diadalív vonaláig félkörívesre építették át, létrehozva egy nyújtott félköríves szentélyt. Ugyanakkor a nyugati oldalra egy tornyot is építettek. Ez az építmény az egyik legkorábbi székelyföldi tornyok közé tartozik.

Az új templomot még a román kor szellemében építették, de már érezhetőek az új irányzat: a gótika hatásai is. Ennek legszembetűnőbb példája a nyugati bejárat kapuzata, amelynek a belső része még félkörben végződött, külső hengertagos és vályúzatos profilú béllete pedig már csúcsívben záródik le. **(10. kép)**

10. kép. Az elfalazott nyugati bejárat

A hajóban a diadalívhez közel két mellékoltárt helyeztek el, erre utalnak a déli és északi hajófalba beépített szentségtartó fülkék. Az északinak egyenes lezárása van, a déli pedig már csúcsívben végződött, felső harmadában kettéosztott, élszedett kiképzéssel, amely szintén az átmeneti stílusra utal. **(11. kép)** A csúcsív felső harmadában egy anjou liliom található, amelyet Károly Róbert idejében használtak díszítőelemként. Hasonló ismeretes a közeli Nagygalambfalva szentélyéből, egy címerpajzson, amely szintén a 14. századra keltezhető. A mellékoltárokat a 2012-es felújításkor a falkutatás során találták meg, környezetük vizsgálata egyértelművé tette, hogy azok a templomfal építésével egy időben kerültek beépítésre.

11. kép. Mellékoltárok szentségtartó fülkéi a hajó északi és déli felében

Ennek a fázisnak a faragványait puha homokkőből készítették, így jelentős mértékben elpusztult a lábazati párkány, sérült a nyugati kapuzat is.

Az átalakított szentélyen kívül az ásatásból nem kerültek elő építészeti elemek, hiszen a hajó nagy része mind a mai napig áll. A templomon kívül több helyen is megtaláltuk ennek a fázisnak az építési és járószintjeit, valamint a hozzá tartozó temető sírjait is. Ezek főként a falak közelében maradtak meg.

Erről a templomról jelentős új plasztikai elemeket és strukturális részeket dokumentálhattunk a teljes vakolatréteg eltávolítása után. A gótikus átépítés után ki-

szedett elemek közül számosat a templomhajó magasításába építettek be. A déli homlokzat tanulmányozása során kiderült, hogy egy déli bejárat is létezett a nyugati, torony alatti bejárat mellett, amelyet a gótikában kissé elcsúsztattak, az ajtókeret faragványait másodlagosan beépítve találtuk meg a magasításban. Előkerült továbbá két korábbi ablak is. A nyugatibb ablakkeret kövein másodlagos beillesztés nyomai voltak megfigyelhetőek, feltehetően a korábbi egyenes záródású szentély hajójából mentették át. Egy második hasonló ablak befalazott töredékeit figyeltük meg a gótikus hajó magasításában. A falkutatások során egy másik ablaktípus is felszínre került, a portikus fölötti részen. Ez szerényebb kivitelezésű, szintén sárga homokkőből készült. A lapos, enyhén ívesre kiképzett kövekből hozták ki az ablak formáját, amelynek csúcsíves összképe volt. Ez az ablak egyidős volt a déli hajófallal, tehát a 14. század első felében készülhetett. A közelben feltárt külső falképek is egyértelműen ráfedtek az ablakra.

Az ablakok kiosztása arra utal tehát, hogy hajdanán négy ablak világította meg ezt a hajót, amelyből kettőt a gótikus átépítésekkel kiszedtek, feltehetően két félköríves románkori és két kora gótikus ablak volt. A falat egy szintén sárga homokkőből készített koronázó párkány zárt le, amelynek töredékeit a déli fal magasításában dokumentálhattuk.

A második fázis keltezésében azok a sírok segítettek, amelyeket annak alapfalai vágtak. Egyikük a 6. temetkezés korát radiokarbon kormeghatározással kelteztünk (I\839.5 minta). Ezt a kalibrálás során az 1240–1280 közötti naptári időszakra keltezték. A régészeti környezet alapján a hajóbővítés és a toronyépítés szintén vágta az S-2, S-4 sírokat, amelyek viszont ráfedtek a vizsgált sírra. Ezek alapján ezt a fázist nem helyezhetjük a 14. századnál korábbra. Egy másik minta keltezése (S-248) az 1290–1320, 1350–1390-es tágabb naptári korszakot jelölte meg. Ezt a sírt a régészeti megfigyeléseink alapján a már átalakított félköríves szentélyen külső fala mellé temették rá, egy korábbi (S-250) temetkezésre. A későbbiekben pedig két sír, az S-263 és S-244 sírokat temették rá. Ezeket a sírokat vágta a gótikus szentély déli fala.

A templom építésének meghatározásában további támpontot nyújthat a hajó déli falának teljes szélességében beépített tölgyfagerenda, amelyet dendrokronológiai elemzéssel határoztak meg az Erdélyi Dendrokronológiai Laboratórium munkatársai. Az összehasonlítás szerint a minta legfiatalabb évgyűrűje 1249-re keltezhető. Figyelembe véve, hogy a minta nem tartalmaz szijácsévgyűrűket, a fa kivágásának legkorábbi időpontja 1262. Ez a faminta egyben az egyik legkorábbi Árpád-kori elemzett minta Székelyföldről, amelyet nyilván a korábbi épületből menthettek át, így keltező ereje csupán részleges lehet.

A 14. század második felében mind a templom belső, mind a külső részét falképekkel gazdagon díszítették. Erre utalhatnak a templom főleg északi oldalán, de a délin is előforduló kisebb nagyobb méretű freskótöredékek, amelyek a sírok betöl-

téséből, a gótikus építkezés szintjeiből egyaránt előkerültek az ásatások során. Nagyobb mennyiségben a 2. szelvényben a gótikus szentély fala mellett ásott gödörből kerültek elő. A gödör betöltéséből kékesszürke, barna, vörös, rózsaszín és fehér festésű töredékek nagy mennyiségét szedték ki.

Azt illetően, hogy figurális, alakos ábrázolások voltak a külső oldalon is és nemcsak egyszerű kifestések, ékes bizonyítékot szolgáltatott a 2013-as falkutatás. A déli bejárat fölötti részen, részben a későbbi porticus takarásában, egy több négyzetméteres felületen angyalok alakjait tették ismertté a falkép-restaurátorok, akik ugyanakkor egy Vir Dolorum ábrázolást is feltételeztek. **(12. kép)**

12. kép. Falképtöredékek a hajó külső déli oldalán

Feltehetően ezzel egy időben az északi és részben a nyugati torony falára is átnyúlva három freskóciklust festettek fel. A legfelső sávban a Szent-László legenda jeleneteit elevenítették meg, alatta a Szent Margit-legenda ciklusa húzódik végig. Alatta pedig az Utolsó ítélet kompozíciója elevenedik meg. Feltételeztek egy negyedik sort is, amely nyomtalanul elpusztult. **(13. kép)**

13. kép. A restaurált falképek a hajó északi oldalán

Valamikor a 15. század első felében újabb átalakítások történhettek a templomon. A szentély északi oldalához a kor ízlésének megfelelően sekrestyét építettek. En-

nek nyomait már a 2009-ben elvégzett kutatásaink alkalmával is észleltünk, amelynek alapfalai a 2012-ben lezajlott tereprendezés során teljes egészében felszínre kerültek. A kisméretű vízi görgeteg kövekből, sárgásszürke, mészrögös habarcsú fal alatt feltártunk egy korai temetkezést, amelynek mellékleteként két S-végű hajkarika került elő. Feltehetően ugyanekkor a félköríves szentélyt három pillérral támasztották meg. Mivel annak alapozásához a korábbi sekély alapozású falakat használták fel minden bizonnyal repedések jelentkezhettek a falon és a pillérek azok továbbhaladását voltak hivatottak meggátolni. A pillérek alapozásában nagyobb freskötöredékeket is találtunk, ami arra utal, hogy a templom keleti oldalán levő falképeket verték le, amikor a támpilléreket a falszövehez illesztették. Ez egyben az építkezés 15. századi keltezését is alátámasztja.

Ekkortájt kerülhetett a templom köré egy kőből épített cinteremfal is, amelynek nyomait a 2012-es feltárások alkalmával észleltük a templomtól délkeletre. Ennek bontási rétegét egy szürke, tömött, enyhén kevert habarcsrögös humusz zárja le, erre hordták rá a gótikus hajó boltozatának omladékát (18. század eleje). Ezt a cinteremfalat valamikor a gótikus átépítések során bontják le és kissé megnagyobbítva építették újjá. A sekély (20–25 cm) alapozású, 75–80 cm széles falnak nem lehetett komolyabb védelmi szerepe, egy alacsony, a felszentelt teret lezáró fal volt csupán, amelyet elbontása után az újabb sírok szinte teljes egészében eltüntettek. A feltárt falszakasz mindenképpen a környék korai kőből épített cinteremfalai közé tartozik, amelyekről a legkorábbi adataink egyelőre csupán a 15. századból származnak.

Bibliográfia:

DÁVID 1960, 251–254; HUSZKA 1898, 388–393; JÁNÓ 2008, 161–174; JÉKELY 1996; LÁSZLÓ 1993, 54–57; NYÁRÁDI 2013, 251–291.

Gótika

A kor ízlésének és a helyi viszonyok változásaival a 15. század második felében újabb nagyfokú átépítést kezdtek el a középkori templomon, amely a korábbi belső teret is lényegesen átalakította.

A művészettörténészek szerint az építkezésekre a 15. század harmadik negyedében került sor. A templombelsőben végzett régészeti ásatások azt mutatták ki, hogy a korábbi szentély elbontásának elplanírozására szolgáló rétegben (11. szelvény) egy II. Ulászló 1490–1498 közöttire keltezhető ezüst érme került elő. Olvasatunkban ez azt jelenti, hogy az építkezések már javában zajlottak, de még nem értek véget a század fordulóján.

Legelőször a szentély átalakításába kezdtek bele. Lebontották a korábbi, már elavult szentélyt és helyette, a nyolcszög öt oldalával záródót építettek. A régészeti ásatásaink során azt a megfigyelést tettük, hogy a sokszögzáródású szentély alapfalai és felmenő falai között jelentős elcsúszás van, ugyanakkor habarcsváltás is észlelhető volt. A kettő között pedig egy vékony földréteg húzódott. Véleményünk szerint ez az építkezés folyamatában beálló tervmódosítást (esetleg építőmester cseréjét) és az ezzel egy időben beálló munka leállítását jelenti. A felmenő falak az alapfalakhoz képest már élesebb szögben kapcsolódnak egymáshoz. Mivel ezáltal a felmenő falak részben alap nélkül maradtak, beleértve a pilléreket is, aláfalazással kellett őket megerősíteni a felújítás során.

A támpillérekkel ellátott szentély teljes hosszában gótikus profilozott lábazati párkány fut körbe, amelyet andezitből faragtak ki.

A szentélyt téglaboltozattal zárták le, amelyet a tagozott, díszített gyámkövekről induló hornyolt profilozású kőbordák tartottak meg. Ezek találkozási pontjaiban figurálisan díszített zárókövek találhatóak. Az északi sarok gyámkövéén a székely címer látható (koronából kinövő, könyökben behajlított, kardot rántó páncélos kar, a kard szívet és egy medvefejet döf át). **(14. kép)** A déli falba egy számárhátíves papi ülőfülkét képeztek ki. A szentély tengelyében egy sekély (20–25 cm) alapozású 120–130 cm hosszú, 170–175 cm széles téglalap alakú oltártalapot építettek, amely minden bizonnyal a gazdagon díszített szárnyas oltárokat tarthatta, amelyek a reformáció első puritanista hullámával nyomtalanul elpusztultak. A szentélyre nagyméretű mérműves, kétosztatú, csúcsíves, kőrácsos ablakok kerültek.

14. kép. Figurális gyámkő a szentély északkeleti felében

Az új szentélyt téglával padolták amelyek részleteiből még az ásatás során is találtunk. Alapozásában, amely 5–10 cm vastagságú homokból volt kiképezve II. Rudolf 1580-as verete került elő. A padlót a temetkezések miatt számtalan alkalommal újítták meg. Alapjában két téglaméretből (24x12x4, illetve 26x16x3,5) alakították ki, amely téglákból az egyes sírok betöltésében is találtunk töredékeket.

A szentély építésével párhuzamosan a 15. században épített korábbi sekrestyét is lebontották, nyugati és keleti alapfalait megtartva észak fele jelentősen kibővítették. Teljes egészében felszínre került a 2012-ben elvégzett tereprendezéskor. **(15. kép)** Ennek járószintjére utaló rétegződést nem találtunk.

15. kép. A két sekrestyefázis a 2012-es tereprendezést követően

A szentélyből a sekrestyébe történő átjárás egy szamárhátíves élszedett szemöldökgyámos kőkeretű ajtón történt. A sekrestye küszöbköve 2–3 lépcsőfokkal volt magasabban mint a gótikus téglapadló.

A szentély átépítését követően a hajó és a torony átalakítása következett. A hajót mintegy másfél méterrel megmagasították, amelynek a nyomai ma is jól láthatóak a nyugati oromfalán. A falkoronát egyszerű profillozással ellátott kő koronapárkánnyal látták el. A megmagasított falakhoz támpilléreket építettek, amelyek a falképeket is megrongálták. A megmagasított falba, a szentélyhez hasonló kétsztrátú kőrácsos ablakkeretek kerültek, amelybe ólomkeretbe foglalt kb. 10 cm átmérőjű kis kör alakú üveglapok kerültek. Ezek közül több töredék, illetve egy ólomkeret részlete is előkerült a feltárások során.

Mivel a pillérekkel és a közéjük beillesztett ablakokkal megváltozott a déli oldal elrendezése, a korábbi bejáratot 70–80 centivel keletebbre tolták. Az új pácstagos bejáratot gazdagon profillozott szemöldökgyámos kőkeretű ajtóval zárták le.

A megmagasított templombelsőt a szentélytől eltérően terrakotta bordákkal boltozták fel, a boltozatok ellensúlyozására pedig hét támpillért emeltek, amelyeket fekete andezitből faragott párkányzatok díszítettek. Hasonló anyagból készült a koronázó párkány is. Az építkezések végeztével az egész templombelsőt kőlapokkal borították, amelynek járószintje a külső szintekhez és a szentély szintjéhez képest is mélyebbre került. Minden bizonnyal, hogy a templombelső esztétikáját emeljék mintegy 80–100 centivel süllyesztették le a járószintet.

Feltehetően ekkortájt elbontották a korai cinteremfalat is és helyette egy mélyebbre alapozott kerítőfalat építettek.

Minden bizonnyal akkor még az egész templomot zsindelel fedték. A 2012-es feltárásokból azonban kiderült, hogy még a 16. század második felében cserépfedés került a templomra, ugyanis közvetlenül a gótikus építési szint utáni rétegben már tetőcserép töredékeket találtunk.

A hajó gótikus átépítések során került sor a korábbi torony átalakítására is, amelyet a második szintig visszabontottak, északnyugati és délnyugati sarkát rézsűs támpillérrel támasztották meg.

A színvonalas gótikus építkezések háttérében a falu leggazdagabb családja állt, amely előnevét is a településről nyerte. Ritka felfedezést hozott a diadalív falkutatása, ahol annak nyugati oldalán egy ötsoros építési felirat emlékezett meg az építkezések befejezéséről, 1509-ben. Ami még ennél is fontosabb, hiszen falusi templomok esetében ritkán találhatunk hasonló példát, központi részen az építőtő Bögzői János, Udvarhelyszék főkapitányának nevét találjuk, aki a 15. század végétől számos okleveles forrásban felbukkan. Minden bizonnyal hozzá köthető, hogy a székely címer is helyet kapott az egyik gyámkövön. A templom átépítésében fontos szerepet betöltő család történetére a későbbiekben részletesen is kitérünk.

Bibliográfia: BENCZÉDI 2014, 62–80; DÁVID 1981, 77–80; ENTZ 1996, 136, 248. kép; JAKAB-SZÁDECKY 1901, 231–233.

A változások kora

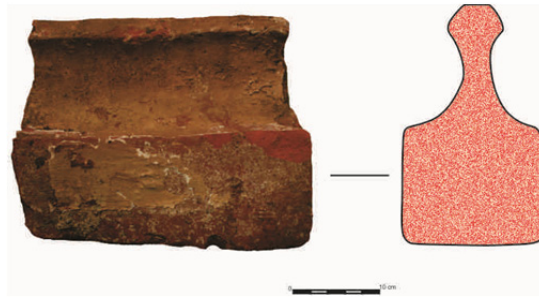
A középkori templom belső kialakításában jelentősebb változások a reformáció puritanista vonalának előretörésével zajlanak le, valamikor a 16. század második felében. Bögöz lakói is a református hitre tértek át, így a kálvinizmus puritanista szemléletének megfelelően a templomot „megtisztították”. Az utolsó ítélet alakja-inak szemeit kikaparták, majd az összes falképet fehérre lemeszelték. Az oltárokat és a szentképeket szintén eltávolították. Egyedül a középkori miseruhákat őrizték meg, amelyek az 1661-es török betöréskor veszttek oda. A miseruhák nyilván értékesek voltak a felekezet számára, így megőrizték őket a templom katolikus emlékeinek eltüntetésé után is.

A diadalív északi oldalára egy szószéket építettek, amely korábbi temetkezésekre fedett rá.

A reformációt követően jelentősebb átalakítás a templomot nem éri a 17. század közepéig. 1661-ben a betörő török csapatok kirabolták, illetve felgyújtották az épületet. A templom körül zajlott régészeti feltárások alkalmával ugyan nem találtuk sehol egy nagyobb tűz nyomait, a templombelsőben feltárt kőkriptát leszámítva, azonban mind a templom mind a torony faszerkezetének elemeiből vett famin-ták dendrókronológiai elemzése a tetőszerkezet teljes újjáépítését mutatja. A felhasznált és vizsgált faanyagot 1668–1670 között vágták ki, így a tetőszerkezet ez után készülhetett el. A belső kegytárgyak pótlását a hívek kegyes adományai révén pótolták.

A templom állapotára vonatkozó levéltári adataink csupán a 18. század első évtizedeiből vannak, amikor a vizitáció romosan találta mind a templomot mind a cintermet, és mivel a megyebíró nem intézkedett, őt tették ezért felelőssé. Az ezt követő javítások nyomait egy a szentélyben felfestett felirat örökítette meg, amely szerint Bihari Pál és István kőművesek 1724-ben végeztek a munkálatokkal. **(16. kép)** A templom külső részén zajló ásatások során ennek a felújításnak a rétegeit azokon a helyeken, ahol a későbbi sírok nem vágták át szintén megtaláltuk, még a templomfalaktól távolabb levő területeken is.

A munkálatok során lebontották a hajó teljes téglaboltozatát. A törmelékének egy részét a cinterem délkeleti sarkába hordták, ahol a 2012-es feltárás során számos bordatöredék került elő ebből az omladékos rétegből. **(17. kép)** Helyébe a Stephanus Fabritius és Daniel Philip által festett kazettás mennyezetet helyezték, amely a Borsai és Korda családok támogatásával készülhetett el.

17. kép. Terrakotta téglaborda a 2012-feltárásból

A nemesi családok patronálásainak köszönhetően a 18. század közepén a belső berendezésben jelentős átalakításokat vittek végbe. 1748-ban Borsai Nagy István adományából egy új prédikálószékkal gazdagodott a templom. Az 1748–1754 között lezajlott sorozatos felújítás alkalmával új deszkapadlót raktak, kicserélték a padokat, valamint újrafedték cseréppel az egész templomot.

1761-ben, amikor a templom az általános zsinatra készült ismét átalakításokat végeztek. Szintén Borsai és felesége, Ecsedi Éva a nyugati oldalra, egy szász mesterrel készítette el a ma is látható csavart mellvédű gazdagon festett karzatot, amely szász vonásokat hordoz. Ugyanebben az évben készült el a déli ajtó is. A belső berendezés Borsai Nagy József költségén készített úrasztalával egészült ki. Szintén ebben az időszakban a szentély keleti felében egy fából épített, cölöpökre helyezett orgonakarzatot is építettek, amelyeknek a gödreit a 2013-as feltárással megtaláltuk.

Közel száz esztendeig ezt követően nem került sor nagyobb beavatkozásokra az épületen, egészen 1841-ig, amikor a fatornácos tornyot lebontották és megmagasítva barokkos ablakkal és díszítőelemekkel látták el. 1846-ban elhordták a korábbi orgonakarzatot és két falazott pillérre alapozott karzatot emeltek a kicserélt orgona számára.

1860-ra a templom állapota ismét leromlott. A padok majdnem mind használhatatlanokká váltak, a deszkapadló pedig elkorhadt és megsüllyedt.

1864-re a megemelt toronnyal adódtak problémák. Mivel maga a torony alapozása a 14. században épült, így a falak nem bírták el a többletterhelést, ezért a nyugati oldala süllyedni kezdett. Hogy az épület ne pusztuljon el, a rézsűs támpillérek között köpenyfalat, valamint póttámokat is emeletek. Ennek következtében a nyugati bejárat teljesen hasznavehetetlenné vált, így azt elfalazták.

A toronymentő munkálattal egy időben a templomon is kisebb felújításokat végeztek. Az északi falon Ugron Jánosné báró Györffy Ágnes adományából egy ablakot nyitottak, akkor bukkantak rá az elfeledett falképek nyomaira. Ezekkel a munkálattal kialakult a 19. század végén a bögözi templom képe, amely állapot kisebb tatarozási munkálatok eredményeitől eltekintve a restaurálásig fenn állt.

Bibliográfia: DÁVID 1981, 75–89; JÉKELY 2001, 71–72.

2. Temető a templom körül

Munkánk során, amikor egy-egy középkori templom körül dolgozunk a település lakói néha értetlenül állnak a helyzet előtt, hogy mind a templombelsőben mind a templom körül emberi maradványokat tárunk fel. A templomkert, avagy cinterem, amely a latin coemeterium szóból magyarosodott népetimológia útján és a templom körüli temetőkertet, sírboltot jelenti. Végső görög forrása (koimetérion) alvóhelyet jelent.

A katolikus egyházban a temetkezési szokásokat a lélek halhatatlanságába, a test feltámadásába, a tisztítóűz létezésébe vetett hit vezérelte, így maga a rítus a lelkek üdvösségének előmozdítását szolgálta. Ennélfogva a szertartás mikéntje, a temetés módja és annak helyszíne világos és általános szabályokhoz, kánoni rendelkezésekhez voltak kötve, amelyeknek az alapjait az ókeresztény fegyelmi teológiai alapok jelentették.

A falvak demográfiai növekedésével párhuzamosan bizonyos időközökben a temető részeibe sokszorososan temetkeztek, aminek az volt a következménye, hogy az újabb temetkezésekkel a régebbi sírok egy részét mindig megbolygatták. A kegyelet jeléül ezeket a bolygatott csontokat vagy visszatemették a kiásott sírba, vagy az erre a célra létrehozott csontházakba, ossariumok-ba helyezték. Hasonló került feltárássra Bögöz középkori templomától északra, ahol egy hozzávetőlegesen 8 m hosszú ovális gödörben 70–80 cm vastagságú rétegben helyezkedtek el csontok. A középkor folyamán a templom közelében volt a legnagyobb a sírok zsúfoltsága, különösen a déli és keleti oldalon. Az északi térséget fokozatosan hagyják el, ha lehet, a késő középkorban már nem is temetkeznek oda. Ebből az következik, hogy az északi részen a legkorábbi sírok maradnak meg leginkább.

A középkor során nem minden templommal rendelkező település rendelkezett temetési joggal. Ezzel a joggal csak a plébániás, lelkésszel bíró, önálló státusú anyaegyházak rendelkeztek. A filiáknak vagy leányegyházaknak így az anyaegyház faluban volt a temetőhelye.

A középkor folyamán végig kiváltságot jelentett, ha valakit a templomban temettek el. Ide főként patrónusokat, papokat helyeztek nyugalomra, de a későbbi forrásokban már azt találjuk, hogy bárkit, aki megfizette a kért összeget ide temethették.

A temetkezések nagy száma egy idő után komolyan veszélyeztette a falak statikáját, ennek orvoslására kezdték helyenként szabályozni a temetkezést az épületbelsőben, először meghatározva a falaktól való távolságot, és mivel ezek sem hozták meg a kívánt eredményt, elkezdték kitiltani a temetkezéseket a templomból.

Bibliográfia: NYÁRÁDI 2012, 7–45.

Általános jellemzők

Bögözbén a templom körüli temető valamikor a 12. század közepén került megnyitásra és használatban volt egészen a 19. század végéig. Napjainkban a cintermet egy kelet-nyugat irányba kissé elnyúló ovális kerítőfal övezi, amelyet a gótikus átépítéseket követően emeltek. A feltárások során egy korábbi cinteremfal maradványai is előkerültek, amely a 14–15. századi építkezésekhez kapcsolódik. Nem találtunk adatokat az ezt megelőző időkből a temető árokkal, – mint ahogyan észlelték azt Rugonfalván, vagy sövénnel való elkerítésére, amelyre eddigi legjobb példánk Homoródszentmártonban került elő.

A bögözi temetőből 2012-ben mintegy 160–170 négyzetméter felületet tártunk fel, amelyben 215 temetkezés nyomaira bukkantunk, ehhez adódik hozzá a 2009-ben feltárt további 10 temetkezés. 2013-ban a gótikus templom belsejében két kriptát azonosítottunk, az összesen 76 négyzetméteres felületen pedig 64 temetkezés nyomait hoztuk felszínre.

A templom külső részén, a régészeti kutatások során a falak mellett kisebb szelvényeket, míg távolabb a vízlevezető árkok helyeit tártuk fel, amelyek szélessége általában egy méter volt. A leletmentő ásatás egyik nagy hátránya volt, hogy csak a tervező által kijelölt felületeken dolgozhattunk, illetve az általa meghatározott relatív mélységig tárhattuk fel régészetileg a kutatás helyszíneit. Az ásatás relatív mélységét a déli bejárat küszöbkövétől számoltuk, amelynek abszolút értéke 450,07 m volt.

A nyugati oldal kivételével a temető területét egyenlő arányban kutattuk, így egyedi megfigyeléseket tettünk, annak használatával, működésével kapcsolatosan. Az árokrendszerrel végzett temetőkutatás, – habár régészeti módszertanilag igen csak destruktív volt, ugyanis számos sírt csak részben sikerült feltárni, – szinte mindenik sírnál végeztünk rétegtani megfigyeléseket, amelyeknek köszönhetően azok létrejöttét sokkal pontosabban sikerült meghatározni. Az egyes sírok keltezését tovább könnyítették a templom építési és javítási rétegei, azok indulási szintje és a sírgödrök betöltése is.

A két hosszanti árkot a könnyebb dokumentálásuk érdekében öt méteres szakaszokra osztottuk, ezek teljes hossza 36–37 méter volt. A falak mellett, a 2009. évi ásatást is beleszámítva összesen 10 kis szelvény nyitottunk, amelyek közül a 2012-ben nyitottak szintén árkokkal voltak összekötve a két hosszanti árokkal. A sírok pontosabb meghatározása érdekében minden metszetsfalat ledokumentáltunk. Az észlelt, de fel nem tárt sírok gödrei is külön számot kaptak, ezek aránya 30 százalék volt a teljes sírmennyiségből.

Számszerűsítve a feltárt sírok adatait kiderült, hogy a századok folyamán a legintenzívebben a temető déli részét használták, ugyanis a dokumentált temetkezések

40 százaléka innen származik. Más székelyföldi ásatások is igazolták, hogy a templomok déli oldala volt a középkorban a legkedveltebb temetkezési terület. Bögözből az északi oldalról a sírok 31%, a keletről pedig 29% származott.

A feltárt sírok 38% gyereksír volt, 62% pedig felnőtt. Ez nyilván nem tükrözi hűen a középkori adatokat, – hiszen köztudott, hogy akkoriban a gyerekhalandóság jóval nagyobb volt, de jelentős mértékben nem tér el az átlagos 41–59% százalékos értékektől. Az adatok eltorzulása annak tudható be, hogy az újkori sírok nagyödei, a kisebb gyereksírokat nagyobb arányban pusztították el, míg az újkorban a gyerekhalandóság már jóval kisebb méretű, mint korábban.

A középkori temetkezésekből igen kevés másodlagosan bolygatott csontanyag került elő, amely azzal magyarázható, hogy osszárium működött a temető területén. Ennek pontos helyét a kutatások alatt nem sikerült meghatározni. Talán hasonló építménnyel lehet kapcsolatos a templom északi oldalán megtalált apró gömbkövekből hevenyészetten összerakott sekély alapozású falszakasz a sekrestyétől keletre, amely egyben korábbi a gótikus sekrestyénél, amelynek csupán nyugati falát találtuk meg. A temető területén működő osszáriumot a 18. században felszámolják, mivel feltehetően feltelt. Az onnan kiszedett emberi maradványokat a templomtól északra egy nyolc m hosszú, ovális gödörbe temették vissza. A gödört a templomot körülvevő árok északi felének feltárása során átvágtuk. Mélysége elérte a relatív -1,5–1,6 m mélységet, amelyből mintegy egy méter vastagságban csak csontanyag volt annak teljes hosszában. **(18. kép)** A jelentős mennyiség érzékelésére, az innen kiásott emberi maradványokat, ha az átlagos teljes emberi csontváz súlyával besorozzuk, akkor is 200–250 körüli egyedszámot kapunk. És ez még csupán a gödör anyagának harmada lehetett. A gödör alatt több 16-17. századi temetkezést tártunk fel, amelyek egyben kelteznek is azt. A 18. századi létrejöttét alátámasztják gödrének indulási szintjei, valamint betöltése, amely jelentősebb mennyiségben tartalmazott tetőcserepet.

18. kép. Osszárium csontanyaga a templom északi oldalán

A másodlagos helyzetben levő csontanyagot összegyűjtöttük és a templomtól keletre, a már felhagyott temetőben újratemetők.

A temető a 17. század közepére jelentős mértékben feltelt, ezért a templomtól keletre egy újabb temetőt hoztak létre, a Kányád patak jobb oldalán, amely már 1665-ben használatban volt. Annak ellenére, hogy létrehozzák az új sírkertet a település gazdagabb családjai továbbra is használják a templom körüli temetőt.

Bibliográfia: MÉRI 1944, 5; SZUROMI 2008, 211.

A temető belső kronológiája

A templomkert legelső szemléjekor egyértelművé vált, hogy a középkori temetőt a 19. század során is eléggé intenzíven használták még. Mivel az építészeti tervekben egy jelentős 40–50 cm szintsüllyesztés volt előirányozva, a munkálatok előtt felmértük a templomkertben található sírköveket, majd kiszedtük őket, kettőt leszámítva. A sírkövek tanúsága szerint a legutolsó temetkezésre 1898-ban került sor. Összesen 27 sírkövet azonosítottunk, ezek közül négynek csak a letört, földbe beásott alja maradt meg, kilenc esetében a puha homokkőről teljesen lekopott a felirat. A sírkövek közül három a 18. századra keltezett, a többi a 19. században jött létre. Ezeken a sírkövekkel jelzett 19. századi temetkezéseken kívül, jelöletlenül, további sírok is voltak a századból. Ebben az időszakban azonban már világi törvények tiltották a templomok közelében való temetkezéseket.

Az első temetkezéseket szabályozó világi rendelkezések Mária Terézia uralkodása alatt jöttek létre, melyek elsőrendű célja a higiénikusabb temetkezési gyakorlat kialakítása volt. Ezek mindegyik vallási felekezetre vonatkoztak.

Az első rendelet 1769-ben született, amely előírja, hogy a halottakat mélyebbre temessék, a temetőt pedig a legelő marhák ellen kerítéssel védjék meg. Utóbb betiltja a halotti torokat, további rendeletek szabályozzák, hogy a holttest két napnál tovább ne maradjon temetetlen, a holtat ne vigyék a templomba, hanem egyenesen a temetőbe. 1775-ben újabb rendeletek kerültek kibocsátásra, amelyek Magyarországon 1777-ben léptek életbe. Megtiltják a templomon belüli temetkezéseket a kriptákban is, valamint azok építését a templomok belsejében. A rendelet érvénybe lépése nem minden esetben hozott gyökeres változást a távoli falvakban. Az, hogy 1807-ben, illetve 1808-ban ismételten kiküldik, arra utal, hogy azt nem igazán tartották be.

1876-ban jelenik meg egy újabb törvénykezés, amely kimondja, hogy „minden község köteles egy, a helyi népesedési és egészségügyi igényeknek megfelelő, kellőleg berendezett községi temetőhelyet fenntartani.” Ez a törvény egyben kitiltotta a használatban levő templomok környezetéből a temetkezéseket, de mint láthatuk ezt a rendelkezést sem tartották maradéktalanul be.

A régészeti ásatások alkalmával a sírok 9 százaléka volt a 19. századra keltezhető, az azonosított 20 sír közül csupán öt került feltárássra. Ezeknek méretes és mély gödreik voltak, amelyek az összes építési réteget átvágták, betöltésük rendkívül laza és kevert volt. Gödreik jelentős mennyiségű korábbi temetkezést pusztítottak el, amelyeknek másodlagos helyzetben levő csontanyagát ezek betöltésében találtuk meg. Sok esetben nagyobb darabok épen megmaradtak a több kovácsolt szeggel összeszegelt koporsókból. A feltárt sírok közepes megtartásúak voltak. Az apróbb csontok, valamint a váz középső része sok esetben teljesen felszívódott.

Visszafele haladva az időben azok a temetkezések következtek, amelyek a 18. századi templomfelújítás rétegeihez voltak kapcsolhatóak. Annak ellenére, hogy a 17. század folyamán új temetőt nyitottak, a 18. században újra intenzívebben kezdték el használni a régi temetkezési helyet. A templomon kívül feltárt 225 sírből 59 keletkezett ebben az időszakban, amely az összlétszám 26 százalékát teszi ki. Ezeknek a temetkezéseknek a közegészségügyi rendeletek értelmében mély, két méter körüli mélysége volt, betöltésük rendkívül laza, számos bolygatott réteg és sír anyagát tartalmazta. Gödrük átvágta a geológiai fekete humusz és sárga agyagos réteget is, sok esetben a kavicsos altalajba mélyedt, főleg a temető keleti felében.

A templombelsőben két temetkezés volt erre a korszakra keltezhető. Az egyik, a 228. sír, amelynek egy tágas gerendavázis szerkezetű kriptát építettek, amelynek a hossza 3,20 m, szélessége 1,8 m. A kriptát hosszanti gerendákkal födték le, az oldala összeillesztett gerendákkal volt bélelve. **(19. kép.)** A földéngerendákon bevéselt jelzéseket figyeltünk meg. A kriptá legalján hat merőlegesen fektetett gerenda volt, amelyet feltehetően vékonyabb deszkával padoltak le. Gödrének beásása során több sírt is bolygattak, amelyeknek hosszabb csontjait az északi oldal mellé pakolták ki. A kriptába a történeti adatok alapján a Borsai Nagy család egyik férfitagját, Istvánt temették 1764-ben, aki ugyanakkor sokáig a templom gondnoka is volt. Annyi mindenképp bizonyos, hogy a gerendákból vett egyik minta alapján a tölgyet 1738/1739 telén, a másikat pedig 1733 után vágták ki. A kriptá hossza 3,20 m, szélessége 1,8 m. A kriptát hosszanti gerendákkal födték le, az oldala összeillesztett gerendákkal volt bélelve. A földéngerendákon bevéselt jelzéseket figyeltünk meg. A kriptá legalján hat merőlegesen fektetett gerenda volt, amelyet feltehetően vékonyabb deszkával padoltak le. Gödrének beásása során több sírt is bolygattak, amelyeknek hosszabb csontjait az északi oldal mellé pakolták ki.

19. kép. A szentélyben levő gerendavázis kripta földemgerendái feltárás közben

A templombelső feltárásának legkésőbbi és egyben legmélyebb sírját (S-230) a gerendavázis kriptától délre tártuk fel -2,8 relatív mélységben.

A 18. század második felétől kezdve Mária Terézia rendelkezéseit betartva már senkit nem temettek a templombelsőbe

Az ebbe a korszakba tartozó sírok eléggé rossz állapotúak voltak, csontanyaguk jelentős mértékben felszívódott. Sok esetben csupán a koporsódeszka felső részét sikerült dokumentálni, a csontokból helyenként semmi nem maradt meg.

A temetkezések következő csoportja a fejedelemség korára keltezhető. Mivel a 17. században nyitották az új temetőt a régi használata lecsökkent. A templomon kívül feltárt sírok 13 százaléka keltezhető ebbe az időszakra. Ekkor főként a vagyonosabb tehetősebb lakosok elhunyt hozzátartozóit temették ide, amelyet alátámasztanak az itt talált mellékletek. Az ebben az időszakban eltemetett sírok 22 százaléka rendelkezett melléklettel. Ezekbe a sírokba már tetőcserép töredékek is kerültek, ami arra enged következtetni, hogy a templomon a 16. század folyamán leszedik a zsindelyezést és cseréppel földik le. Ezek a temetkezések nagyrészt már kovácsolt szeggel összeszegezett koporsóba voltak eltemetve, betöltésük tömött volt, ritkán tartalmazott szórványcsontokat. Indulási szintjük a 18. századi javítási rétegek alól történt és -1,5–1,6 méterig mélyültek legtöbbször már az agyagos altalajba.

A templombelsőben jól elkülönültek azok a sírok, amelyeket a gótikus szentély felépítése után temettek el. **(20. kép)** Az S-238, S-239, S-240 sírok esetében a betöltés már jóval intenzívebb volt, a különféle habarcsrögök mellett a boltozat építéséből származó tégladarabok mellett a korábbi falak elbontásából származó freskótöredékek is előkerültek. A sír kiképzésében és a gödör mélységében ezek a temetkezések nem tértek el az előző csoporttól, ezeket is ládaszerű, alj nélküli szerkezetekbe helyezték örök nyugalomra. A három sír közül a legkorábbi az S-238. temetkezés volt, ennek betöltésében II. András (1205–1235) pénzérme, Árpád-kori kerámiatöredékek és a bolygatott csontok hiánya jelezte, hogy a sírt nem ásták rá korábbi temetkezésre. Különleges figyelmet érdemelt az S-240. sír feltárása, hiszen ennek koponyáját a két lábszár közé helyezve találtuk meg. **(21. kép)**

Mivel utólagos bolygatás nem érte a temetkezést feltételezésünk szerint az elhunytat lefejezték. Feltételezésünket sajnos antropológiai vizsgálati eredményekkel nem tudjuk alátámasztani, ugyanis a koponya és a csigolyák nagyon rossz állapotban maradtak meg. Ha a történeti adatokat vizsgáljuk, a nemesi családok között találjuk Bögözi Ferencet, akit János király elleni lázadás miatt 1529-ben Somlyai Báthori István lefejeztetett több más, a felkelés szervezésében részt vevő primor család férfitagjával együtt. A feltárt temetkezésről adatok hiányában egyértelműen nem jelenthetjük ki, hogy azok biztosan Ferenc földi maradványai, ellenben a sír periodizációja arra készlet, hogy a lehetőségek függvényében tovább vizsgáljuk a kérdést.

20. kép 16–17. századi sírok a szentélybelsőben

21. kép. A 240. sír

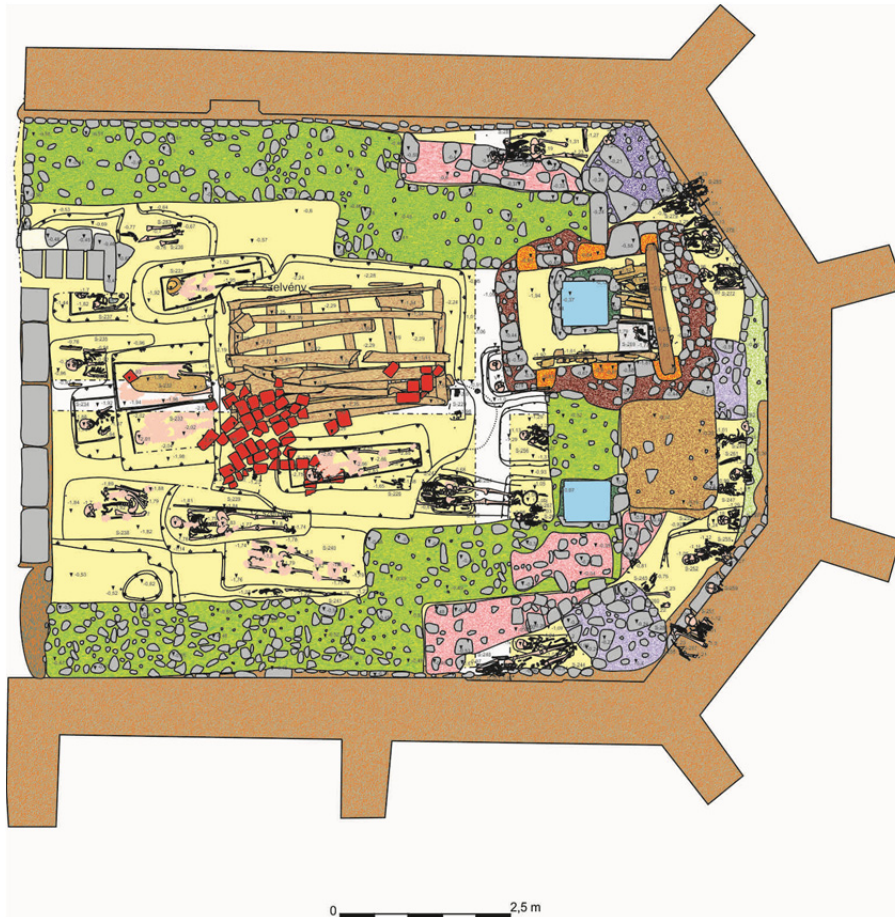
A három temetkezés közül a legkésőbbi az S-239-es, ezt az S-238. sír alsó részére ásták rá. A két elhunyt temetése között nem telt el sok idő, hiszen az S-239. sír ásásakor a korábbi faszerkezete még nem volt beomolva, a bolygatott hosszúcsontokat betolták az üregbe, így találtuk meg a feltárás során.

A 16. század második felében kerültek elhantolásra az S-229, S-231. sírok. A már deszka aljjal is rendelkező koporsót kovácsolt vasszegek nélkül illesztették, az S-229 sír esetében már használtak szegeket is.

A csontok állapota, a szuperpozíciók és a sírmélység alapján már a 17. századra keltezzük az S-232, S-233 temetkezéseket, amelyeket együtt hantoltak el közös sírgödörben, külön koporsóban. A csontok teljesen felszívódtak, csak a lenyoma-

tuk maradt meg a koporsó fedele alatt, amelyet közepes méretű kovácsoltvas szegekkel rögzítettek.

A 17. század második felének temetkezései már a templom északkeleti felében ázott kő kriptában történtek, amelyet a Farkas család történeti adatainak feldolgozása során tárgyalunk részletesebben. **(22. kép)**

22. kép Középkori és fejedelemségkori temetkezések a gótikus szentélybelsőben

A későközépkori sírok csoportja már a gótikus építkezések utáni időből való. Ekkorra a gödrök mélyebbé váltak a korábbi sírokhoz képest, a gótikus járószinttől - 1,3 – 1,4 méterig mélyültek. Betöltésük már sok esetben a gótikus építkezések által elpusztított freskók töredékeit is tartalmazta, nem tartalmazott ellenben tetőcserepet. Erre az időszakra keltezhető a feltárt sírok 24 százaléka. Ezeknek a csontanyaga nagyrészt jó megtartású volt.

A feltárt sírok 23% a 14. században épített templom köré volt eltemetve. Ez a horizont egészen a gótikus átépítések járószintjeivel és rétegeivel záródott. Ezeknek is sekély gödrök volt, betöltésük eléggé kevert, már tartalmazta az első templom elbontásának és az új építésének habarcsmaradványait is. Ezek a sírok mind melléklet nélküliek voltak, koporsó nyomait egy sírnál sem találtunk. A csontok megtartása jónak nevezhető, nem voltak észlelhetőek felszívódás nyomai. Egy fekete

geológiai tömött humuszrétegbe voltak beásva. Az alatta levő agyagot a sekély sírmélységek nem érték el.

A nyújtott félköríves szentélybe eltemetett legkorábbi, már koporsós temetkezések a 15. században keletkeztek. Ezeknek a betöltése még nem volt jelentősen kevert, a habarcs pigmentek mellett főként a kevert tömött agyagrögök voltak. A sírmélységük és a bolygatottságuk alapján az S-226, S-227, S-235. temetkezések tartoznak ebben a kategóriába. Mivel az első két sírból csak minimális részlet maradt meg a feltárás idejére, ezekkel nem igazán tudunk mit kezdeni az elemzés folyamán. Annál fontosabb viszont az S-235. temetkezés, amelynél egy érdekes faszerkezetet figyeltünk meg.

Egy, már mélyebb sírcsoport, még egészen biztosan a gótikus építkezések előtt került eltemetésre. Betöltésük a későbbiekhez viszonyítva sokkal tisztább volt. Az S-237. sírra ráépítették a szószéket, amelynek feltárásakor a kiásott sekély alapozási gödréből 16. századi edénytöredékek kerültek elő. Az S-237. temetkezés egy előkelő sírja volt. A mellkasi részen a ruházat maradványait találtuk. A sírral betöltése alapján nagyjából egyidős az S-234. temetkezés.

A feltárt sírok csak egy hányada tartozott a tatárjárás utáni egyenes záródáshoz. A templombelsőben eltemetve csak egyetlen temetkezést, az S-264. sírt tártuk fel, míg a hajóban az S-236, S-283. számú temetkezéseket. Feltehetően még a későbbi beásások pusztítottak el sírokat, de mindezek ellenére kijelenthetjük, hogy számottevően nem temetkeztek az Árpád-korban sem a hajóban, sem annak szentélyében. Az ehhez a templomhoz tartozó sírok főként az egyenes szentélyzáródás és a gótikus szentélyfal közötti részen maradtak meg. Egyiküknek sem volt melléklete.

A legkorábbi temetkezések, és egyben a temetőbe eltemetett legkorábbi sírok a 12. század közepére keltezhetőek a radiokarbon elemzések alapján. Ezek gödreit igen tiszta földbe ásták bele, amely még tartalmazza a templomot megelőző települési réteg anyagait. Ezeket a sírokat, mivel a járószintet nézve nagyon sekélyre, nagyjából mintegy fél méter mélységben ásták, főként a falak mentén, védettebb helyeken maradtak meg. **(23. kép)** Az egyenes záródású szentély falai mentén sikerült a legtöbb sírt azonosítanunk, amelyeket két sorban temettek el. Ezek közül három felnőtt, a többi gyerek volt. A sírok betöltése tiszta, habarcsmentes volt, Árpád-kori kerámiatöredékek és szén keveredett bele. Hasonló korai sírok mind a hajó északi és déli oldalán előkerültek, ugyanakkor ehhez a sírcsoporthoz tartozik továbbá a 2009-ben feltárt S-10. sír, amelynek egy részére később ráépítették a 15. századi sekrestyét. Ennek mellékleteként a koponyán két darab ezüstműből készült S-végű hajkarikát tártunk fel.

23. kép A 289. temetkezés a részben az Árpád-kori fal alatt

Bibliográfia: NYÁRÁDI 2012, 7–45; NYÁRÁDI 2013, 251–291, NYÁRÁDI 2015, 47–76.

Temetkezési szokások

A kartartás a feltárt sírok 32%-nál volt értelmezhető, amelyek korszakonként leosztva eléggé szórt jelleggel bírtak. Az eddigi székelyföldi példák azt mutatták, hogy alapvetően a korai síroknál a karokat a test mellett kinyújtva helyezték el, míg a késő középkorban vált általánossá, a karok behajlítása és összekulcsolása a medencén. A legkorábbi síroknál egyaránt találtunk példát olyan esetekre is, amikor a test mellé helyezték el a karokat és olyanokat is, amikor összekulcsolva. Egy esetben megfigyeltük (S-10), hogy a kezeket a medence alá helyezték el. A kevés számú példa nem tesz lehetővé konkrét megfogalmazást, vagy következtetéseket levonását. Az viszont kijelenthető, hogy a késő középkorban a karok test mellé helyezése volt a leggyakoribb, míg a medencére elhelyezett, összekulcsolt kezekre alig akad példa. Ez a megfigyelés némiképp ellentmondani látszik az általános székelyföldi ismert példáknak. Összességében is a karok test mellé való elhelyezése jelentette a legáltalánosabb képet, minden korszakot egybevetve az értelmezett esetek 70 százalékánál volt ez megfigyelhető. Bögözből a reformációt követően jelenik meg egy, addig nem használt kartartás, amikor az egyik kezet a medencére helyezik behajlítva, a másikat kinyújtják a test mellé, ez az összes példát figyelembe véve a sírok négy százalékánál volt megfigyelhető. Ez a kartartás az újkorra teljesen eltűnik és egyetlen példát sem találunk rá a 18–19. századból. A kisgyereke-

ket korszaktól függetlenül gyakran békátartásban temették el. A kartartások vizsgálatánál nem találtunk egyetlen példát sem felhúzott tartásokra, a derékszögben behajlított tartás is igen ritka (S-161).

A sírok tájolása a 219 és 304 fokok között szóródott, leggyakoribb tájolások az 240–290 fok közé esnek, tehát a sírok jelentős részét a templom falaihoz viszonyítva tájolták. A 304–322 közötti értékek a templom dél-keleti sarkánál fordulnak elő, míg a 218–240 fok közöttiek a templom észak-keleti felénél. A tájolásbeli különbségek még így is minimálisnak mondhatóak más középkori temetőkhöz képest.

Énnél is érdekesebb megfigyelés volt viszont, hogy a régi, középkori kelet-nyugat irányú tájolást a reformációt követően is szigorúan tartják. A feltárt temetkezések közül egy sem volt fordított, vagy észak-dél tájolású, mint ahogy az előfordult a már reformáció utáni telekfalvi temető sírjainál, vagy akár Máréfalva, Szentábrahám esetében.

Bögözben néhány középkori sír esetében közvetlenül vagy közvetetten sikerült kimutatnunk, hogy az elhunytakat lepelbe csavarták. A 12–13. században eltemetett S-13 temetkezés lábait térdtől behajlították, ami egyértelműen utal arra, hogy a gödörbe egy lepelbe csavarva helyezhették el. Az S-45 gyereksír esetében maga a sírgödör utalt az eltemetés módjára. A sárga agyagos altalajba ásott sír koponyáját egy éles szélben végződő padkára helyezték, amely mintegy 25 centivel volt magasabb a gödör alsó részétől, a kisgyereket így félig ülő pozícióban temették el. **(24. kép)**

24. kép: A 45. gyereketemkezés nem szokványos sírgödre

Egyetlen esetben sikerült szerves anyag nyomait megfigyelnünk, az S-42 sír medencéje fölött egy sötétbarnás elszíneződést észleltünk, amely magára az anyagra utal.

A templombelső száraz klímája jó állapotban megőrizte a faszerkezeteket, így sok esetben igen értékes megfigyeléseket tehettünk a temetkezési szokásokra vonatkozóan. A legkorábbi temetkezés, az S-235 sír esetében, annak ellenére, hogy csak a váz felső része maradt bolygatatlan a bontás során egy durva kiképzésű gerendaváz szerkezetet bontottunk ki. A jól konzerválódott faanyag több elemén is jól kivehetőek voltak a csapolások nyomai. A kiásott sírgödör oldalába négyszögű faragott gerendaszerkezetet építettek ki, ezt követően helyezték bele az elhunytat, majd 14, 18–20 cm hasított vastag deszkákkal borították le. A sírgödör alja nem volt deszkával borítva, a koponya alatt talált szerves anyag arra utalt, hogy a fejet egy kispárnával, vagy vánkossal támasztották ki. A faszerkezet teteje rendkívül közel került a korabeli járószinthez, így csupán mintegy 20–25 cm vastagságú földréteget szórhattak rá. Ez a szerkezet volt egyben az egyik legkorábbi faváz koporsószerű építmény a bögözi feltárások során.

A koporsós temetkezések Székelyföldön a 14–15. században kezdenek felbukkanni, a régészeti ásatások során az egyik legkorábbit Székelykeresztúron tárták fel, a temető S-28. sírját Nagy Lajos éremmel keltezték. A kányádi elpusztult középkori templom kutatása során is sikerült kimutatni meglétüket a 15. századból, használatuk általánosan viszont csak a 16. század folyamán terjedt el.

Kezdetben a koporsók csupán egy ládaszerű szerkezetet jelentettek, amelyeknek nem volt alja. Egyes megfigyelések alapján az elhunytat gyékényre, vagy más szerves anyagból előkészített felületre fektették, erre helyezték rá a faszerkezetet. Bögözben a templombelsőben a körülmények miatt ezek a jelenségek még jobban megfigyelhetőek voltak, így az S-234, S-235, S-237–240 sírok esetében egyértelműen dokumentálhattuk ezt a temetkezési sajátosságot. Egyik esetben sem találtunk kovácsolt szegeket. Az S-234, S-237 sírok esetében mindkettőnél észleltük a koporsó tetejét, széleit, azonban a koporsó alján deszka nyomát nem találtuk. Az S-234. sír esetében a felszedéskor a váz alatt vékony faágaknak a kérgét találtuk meg, így elképzelhető, hogy a sírt ágakra helyezték rá, amelyet egy ládaszerű faszerkezettel borítottak. Az S-239. temetkezésnél, amelyet részben egy korábbi sírra temettek rá, a váz bal oldalán egész hosszan a deszka belenyomódott az agyagba. Hasonló lenyomatot észleltünk a templomon kívüli feltárás során a 16. századra keltezhető S-146 sír esetében, amelynél a gödör szélénél 2,5-3 cm széles fakorhadékos sáv a koporsó lenyomatát őrizte meg. Alaposabb vizsgálatánál kiderült, hogy nem volt alja, ugyanis a csontok alatt nem találtuk deszka nyomait.

A bögözi feltárás során tett megfigyelések alapján kijelenthető, hogy noha a 16. században előfordulnak ugyan vasszegekkel összeszegeelt koporsók, de nem ezek voltak általánosságban elterjedve. Ekkor zömmel még ácsolt és faszegekkel rögzí-

tett koporsókat készítettek, ugyanis a feltárások során nagyrészt csupán a koporsó deszkájának nyomaira bukkantunk, vasszegeket nem találtunk. A teljes sírszámból összesen 39 sírnál figyeltünk meg koporsószegeket.

A 17. századi S-232 sír koporsójánál figyeltük meg először, hogy annak tetejét sötét színű vékony anyaggal borították be, ennek rögzítéséhez még vereteket nem használtak. Veretek használatát a koporsók fedő anyagának rögzítéséhez a kőkripta minden dokumentált temetkezésénél megfigyeltünk. A csillag alakú bronz vereteket 20–30 cm távolságra helyezték egymástól mintegy szegélyezve a koporsót. Hasonló koporsóvereteket a patakfalvi templom Ferenci kriptájának feltárása során találtunk, amelyek szintén a 17. századra voltak keltezhetőek.

Már a modern koporsókat idézi a gerendavázis kriptában feltárt S-228. temetkezés. A fenyőfa koporsó deszkái nagyméretű szegekkel voltak rögzítve. A deszkák vékonyak voltak és az oldalnál három réteg deszkát figyeltünk meg. A két épebb közé kisebb darab deszkák voltak helyezve. **(25. kép)** Jól kivehetőek voltak a sarkok rögzítései is. Ennek a teteje és oldalai sötét színű vékony vászon anyaggal volt borítva, amelyet kerek fejű bronz veretes szegecsekkel rögzítettek a deszkára. A veretek csekély számából arra következtethetünk, hogy ez esetben nem rakták ki az elhunyt nevét. Apor Péter szerint bevett szokás volt az előkelő családoknál, hogy a „koporsót penig, (...)ezüst-, aranyas fejű szegekkel igen gazdagul külyel béverték, és hogy az aranyas fejű szeg jobban kiadja magát, az koporsót fekete bíborral vonták bé.”

A 18. század nemesi temetkezéseinél szinte divattá vált a különböző motívumokkal, esetenként feliratokkal is díszített koporsók készítése. A templomon kívül zajlott ásatások során öt veretes koporsót tártunk fel, egyik legépebben megmaradt volt az S-73. sír koporsója, amelynél az 1826-os évszám volt olvasható. **(26. kép)**

25. kép. A 228. temetkezés koporsója

26. kép. A 72. temetkezés és koporsóveretei

A 2012-es ásatások során több olyan temetkezést is feltártunk, amelyek egyazon családban egy járványos megbetegedés során elhunyt gyerekek földi maradványait tartalmazták. Közös gödörbe temették el a még újszülött csecsemőt és az infans 1 korú kisgyereket a 14–15. században (S-180, S-181). Pár száz évvel később szinte ugyanez a történet ismétlődött meg. A két kiskorú gyereket közös koporsóba temették el (S-158–159). Egy másik esetben, feltehetően már nem családtagokat (S-107, S-108) temettek el egyazon gödörbe, de külön koporsóba, amelyek nagyjából egyidősek voltak.

Egy másik érdekes példája a családon belüli temetkezési szokásoknak az S-53, S-60 sírok esete. A 19. században elhunyt nő (S-60) eltemetése után nem sokkal, amikor még a koporsódeszkái teljesen épek voltak a sírt kiássák, hogy a fiatal serdülő korú elhalálozott gyereket (S-53) rátemethessék az édesanyjára.

A templombelsőben az S-232, S-233 felnőtt sírokat temették közös gödörbe, a templom tengelyébe.

A feltárás során a délkeleti oldalon a temető használat egy érdekes elemét tártuk fel. Más felületektől eltérően itt több sír rétegeit is megtaláltuk egymáson. Az újkori sírok gödrének megásása során ezen a részen, mihelyt elérték a korábbi temetkezést megálltak, így 17–18. századi sírok kerültek olyan mélységbe, mint a 13–14. századi sírok. Közvetlen rátemetésre így két-három rendben is sor került, így nyilván a feltárás során ezek voltak a temető legsűrűbb részei.

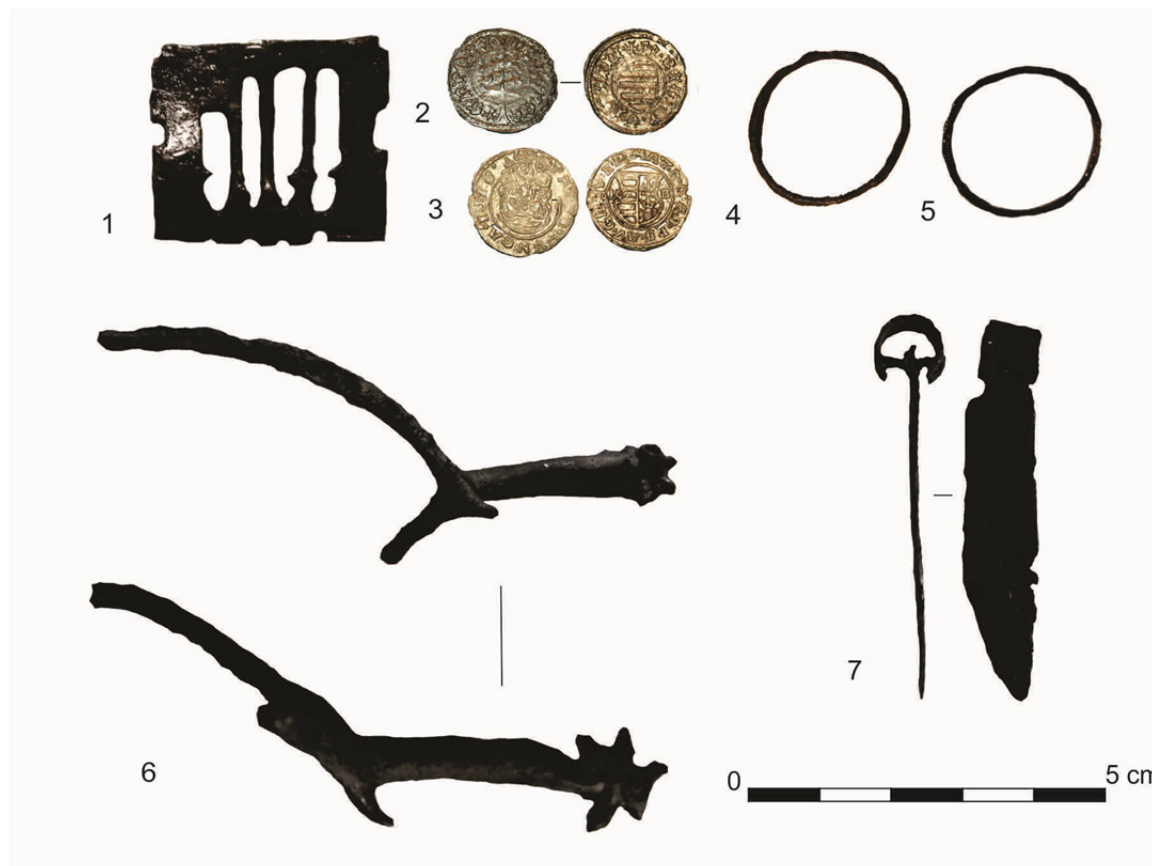
Bibliográfia: APOR 1978, 127; BENKŐ 2012, 155.

Viseleti tárgyak, mellékletek

Az Árpád-kori igen rossz állapotban megmaradt temetőrészletből egyetlen mellékletes sír került elő. 2009-ben a 2. szelvényben a részben feltárt S-10 koponyán két darab ezüsből készült S-végű hajkarikát tártunk fel, amelynek az átmérője 2 cm, illetve 1,8 cm volt. A sír egy részére a 15. század folyamán részben ráépítették a sekrestye északi falát. Az S-1 betöltéséből továbbá egy másodlagos helyzetben levő kisméretű kerek övcsat került elő, melynek átmérője 3,5–4 cm volt. Szintén egy csat került felszínre a sekrestye belsejének tisztítása során, másodlagos helyzetből, amely az Anjou-kori divat szerint a női palástot rögzítette **(27. kép. 1 ábra)**.

A 14–15. századból igen kevés leletanyag származott. Az S-19 sír betöltéséből másodlagos helyzetben egy nagyon korrodált kampós végű tárgy került elő. Szintén másodlagos helyzetből származik az S-141 sír barnásszürke, tömött betöltéséből Hunyadi János 1446-os ezüst dénára. **(27. kép. 2. ábra)**. Az egyetlen in situ éremmel eltemetett sír az S-35 volt, amelynek a jobb kezében egy II. Mátyás 1615-ös Körmöcbányai verete volt elhelyezve. **(27. kép. 3. ábra)**. A késő középkori leletek sorát gyarapítja az S-137 sírban az elhunyt bal kezére felhúzott gyűrű is. **(27. kép.**

4. ábra). Szintén hasonló került elő az S-144 sír feltárása során, bal kezének ujjpercen egy széttöredezett bronzgyűrűt találtunk. **(27. kép. 5. ábra).** Az S-32 sír csontvázának jobb kezénél egy erősen korrodált vastárgyat találtunk, amelynek a rendeltetését nem sikerült meghatározni. Másodlagos helyzetben az S-137 sír betöltéséből egy középkori sarkantyú is előkerült. **(27. kép. 6. ábra).**

27. kép. 1. ábra palástcsat a sekrestye betöltéséből; **2. ábra** Hunyadi János 1446-os ezüst dénára, 9. szelvény, 141. sír; **3. ábra** II. Mátyás 1615-ös Körmöcbányai verete; **4. ábra** rézgyűrű, 137. sír, **6. árok**; **5. ábra** rézgyűrű. 144. sír, **10. árok**; **6. ábra** közepes megtartású vas sarkantyú töredéke, 137. sír betöltése, **6. árok**; **7. ábra** jó megtartású kovácsoltvas bicska pengéje, valamint markolatzáró gyűrűje, pengéjén mesterjeggyel.

A fejedelemségkori leleteket nagyrészt fejdíszek, párták jelentik, az S-112 gyerek-sírban a koponya jobb oldalára félrecsúszva egy fémes szálból összefont közte apró fehér és kék gyöngyökkel díszített pártá maradványai kerültek elő **(28. kép)**. Hasonló gyöngyös párták kerültek elő Szentábrahámról, valamint Csíkszenttamásról.

28. kép. Gyöngyös pártá maradványa az S-112 sír koponyája körül.

A gyöngyös pártán kívül többnyire az egyszerűbb, csipkeszerű fémszálal díszítéssel elkészített fejdíszek kerültek elő. Az S-139 sírban a koponyán egy erőteljesen korrodált fémszálal pártá maradványai mutatkoztak, amely bőrre volt rögzítve, szintén hasonló elszíneződés mutatkozott az S-144 sír koponyáján. Hasonló 2,5-3 cm széles fémszálal párták maradványai kerültek elő az S-190 és az S-171 sírokból.

Sajnos ezek többségükben nagyon rossz állapotban maradtak meg, egyes esetekben csupán a fémes anyag lenyomatát sikerült dokumentálnunk. Pontosabb megismeréséhez segítségünkre lehetnek az érmével keltezett Telekfalva református templomában feltárt temetkezések, ahonnan hasonló darabok kerültek elő.

Ennek a korszaknak szintén a kedvelt viseleti kelléke közé tartozik a hosszú, kis tömör gömbös végű hajtű, amelyből másodlagos helyzetben az 5. árokban 140 cm méter mélységben bukkantunk. Hasonló hajtűk kerültek elő Csekefalva-Lok lelőhely feltárásakor egy lakóházból.

Szintén a fejedelemség korának egyik lelettípusa a csizmavasalatok esetünkben szórványként kerültek elő. További szórvány leletek között kell megemlítenünk vaskéseket (**29. kép. 7. ábra**), egy villa töredékét és egy füles gombot, amelyhez hasonlóak a dolmányokat ékesítették.

29. kép. 1. ábra. Bőr és zsinórozás töredékek a kőkripta orgonapillér által bolygatott részén; **2. ábra.** A kőkriptában talált mente gombjai restaurálás közben; **3. ábra.** A mente gombjai tisztítva; **4. ábra.** A mente csipkeöve; **5. ábra.** A csipkeöv restaurálás közben; **6. ábra.** A 231. sír süveg lelete; **7. ábra.** A süveg restaurálás után; **8. ábra.** A 230. sírban talált fejfedő darbjai; **9. ábra.** Bronz könyvveret, és II. András ezüst érme (1205–1235) a 238. sír betöltéséből; **10. ábra.** II. Rákóczy Ferenc rézpénze a kőkripta betöltési rétegéből; **11. ábra.** III. Zsigmond lengyel király érme (1620–1624) a kőkripta alsó részéről; **12. ábra.** II. Ulászló érme (1490–1498) az elbontott Árpád-kori fal planírozási rétegéből.

A templombelsőben több fejedelemségkori temetkezés esetében sikerült megfigyelni a ruházat maradványait. Az S-237. temetkezés ezek alapján egy előkelő sírja volt, mivel a mellkasi részen a ruházat maradványait találtuk. A textiltöredékeken egy ezüstözött fonott zsinórozást bontottunk ki. A darabok túl töredékesek voltak, hogy pontosabban be tudjuk illeszteni, de önmagában is jelzés értékű.

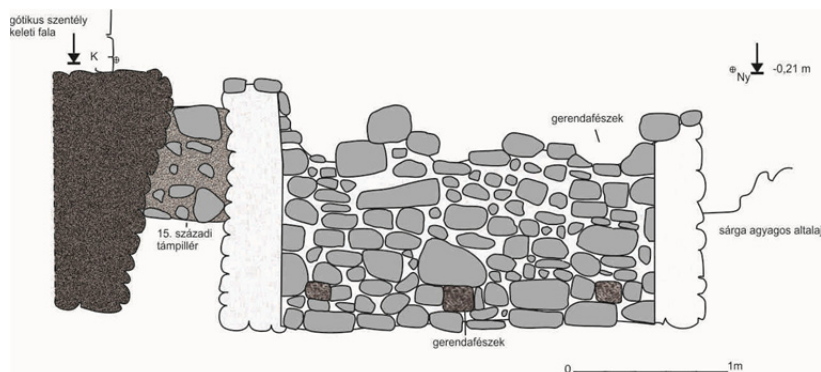
Az S-231. temetkezés koponyáján egy, a feltárás idejében narancssárgás színűvé vált, posztóból készített kerek lapos tetejű süveg került elő. Karimája a kor szokásának megfelelően keleti módra fel volt hajtva, formája és technikája alapján a 16. század végére keltezhető. Hasonló kerek formájú posztó fejfedő került elő a gyulafehérvári ásatások során a 7. sírből. A sír mellékletei között volt egy dolmány és egy kard töredéke is. Az S-231. sírből előkerült süvegnek minden bizonnyal volt tollforgója is, amelybe a legmagasabb rangú személyek általában ritka és drága fekete vagy fehér színű kócsagtollat, az előkelőbbek darutollat, sastollat a szegényebb nemesek és katonák viselték, míg a parasztok csupán kakas, gácsér, vagy lúdtollat hordhattak.

Szintén fejfedő maradványait találtuk meg az S-230 temetkezés koponyáján. A szegelt koporsóban egy posztóból készített sötét színű fejfedő maradványait csomagoltuk, amelynek felületén kenderből font fonál töredékeit figyeltük meg. A maradványokból sajnos nem volt megállapítható a pontosabb forma, de a kor divatja nemesi körökben ekkor már a pántlikás kalap volt.

Az S-233 sír medencéjének környékén zöldes elszíneződés utalt az előkelő ruházatra, amelyből azonban értékelhető töredékek nem maradtak meg.

Az egyik leggazabb textilanyagot a gótikus templom szentélyében feltárt kőkripta szolgáltatta. A család a 17. század folyamán nyilván hű patrónusa volt a templomnak, hiszen jogot nyertek a református templom észak-keleti felében egy kő kripta készítésére, ahol a család végső nyughelyét képezték ki. Ennek falvastagsága 40–50 cm között váltakozott. A kripta kőfalas részét a járószinttől 150 cm mélységig mélyítették. A fal felső részében a kőfalban kihagyott gerendafészkek három gerendára utalnak, amellyel a kriptát lefődték. Hasonlóképpen az alsó részen is megtaláltuk a három gerendafészket a falszövetben, így a kripta alja feltehetően le volt deszkázva. Alsó részén megégett gerendamaradványok mellett megszenesedett csontokat is találtunk, amelyek a már említett 1661-es pusztítással lehetnek kapcsolatosak. Külön kiképzett lejárattal nem rendelkezett. Sajnálatos módon a kripta háromnegyed részét a 18. században épített orgonakarzat építésekor szétdúlták, így csak a koporsós csontvázak lábrészeit sikerült in situ feltárnunk. Ennek okán csak a keleti beroskadt földémszerkezet gerendájának nyomait azonosíthattuk. A kripta földémszerkezetének beomlása és feltöltését egy 1706-ban vert poltura, keltezte, amely II. Rákóczy Ferenc rézpénzének bizonyult. A kripta alsóbb részének betöltésében egy 1620–1624 között Rigában veretett III. Zsigmond lengyel király ezüst érme némiképp eligazít a kripta készítésének idejéről. A betöltésben 16–17.

századi barnás gyorskorongolt edénytöredékeket találtunk. A kripta alját -1,90–1,95 relatív mélységben értük el. **(30. kép)**

30. kép. A templombelsőben feltárt kő kripta falának metszetrajza.

A kriptában eredeti helyzetében három temetkezést sikerült azonosítanunk. A délkeleti sarokban volt elhelyezve a 269. temetkezés, amelyből csak a bokacsontokat tárhattuk fel. A szegelt koporsó alatt feküdt a 270. temetkezés, amely térdtől lefele maradt meg, felszedéskor nagyon rossz állapotban levő textiltöredékeket találtunk, amely a ruházat részét képezte. **(31. kép)**

31. kép. A kriptában feltárt temetkezések.

A két sírtól balra feltárt 271. temetkezés szintén térdtől lefele maradt meg. A boka környékén nagyobb bőrmaradványokat bontottunk ki, amelyek minden bizonnyal egy lábbeli maradványai voltak, sarokvasalat nem került elő. Sajnos a töredékek nem tették lehetővé, hogy pontosabban meghatározzuk a lábbeli típusát, amely ebben a korban főként rövidszárú volt.

A kripta bolygatott részéből összesen kilenc koponyát gyűjtöttünk össze, amelyből az egyik egy kisgyerek maradványa volt. Szintén másodlagos helyzetben a kripta szélében félrepackolva, egy igen rangos felöltő darabjait találtuk meg, amelynek nagyobb részét az orgonapillér építésekor tovább bolygattak. A mentéből a gombsor, a zsinórozás és más díszítő elem mellett kisebb nagyobb bőrtöredékek marad-

tak meg. A 16 század végén 17. század elejének divatja szerint a felöltőn három sorban is varrhattak gombokat. A feltárás során 5 nagyobb és 10 kisebb vékony bőrrel bevont gomb került elő, amelyek minden bizonnyal három sorba rendeződtek. A gombokat szintén hasonló anyagból készített akasztóval rögzíthették. Egy nagyobb darabban a hálószerű csipkeöv maradt meg, amely ezüstözött szállal volt összefogva. A kor divatja szerint a férfiruházat rangját a gombok és a hozzá tartozó kötések jelentették és hozzájárultak értékéhez. Egy-egy előkelő darab státusszimbólumnak számított. A régészeti párhuzamait nagyobb számban a gyulafehérvári székesegyház feltárásának közleményéből ismerjük. A hasonló darabokat a 16. század végére, 17. század elejére keltezték. Egy másik példány a tordaszentlászlói sírleletből ismeretes.

A rangos koporsók, ruházati maradványok kiemelkednek a korabeli régészeti leletanyagból. A régészeti keltezés alapján arra következtethetünk, hogy ez a 17. században a faluban élő primor Farkas család temetkezőhelye volt.

A templom külső részén feltárt 178. sírnak a vállrészénél apró kis átfúrt kör alakú ezüstlemezek kerültek elő mind a jobb mind a baloldalon, amelyek a ruházat díszítőelemei voltak. Az előkelő ruházatára vonatkozóan más megfigyelést nem állt módunkban tenni.

A feltárások során több esetben megfigyeltük, hogy a 15–17 századi temetkezések koponyája fel volt támasztva, a koponya alatt pedig a legkorábbi S-235, majd S-234 és a későbbi, 17. századi S-232, S-233 sírok esetében szerves anyag nyomait figyeltük meg. Ezek minden bizonnyal egy párna, vagy egy vánkös maradványai lehettek. Apor Péter leírásai szerint az előkelők feje alá a szokás szerint „bársonyvánkösokat” helyeztek, „az koporsónak fenekire némelykor tettek gyalu alól kihullott forgácsot, azt szép gyolcslepedővel bécsinálták vagy bévarrották.”.

Ebben a korban egyes helyeken török szőnyeget is helyezhettek az elhunyt feje alá, így a küüllővári nemesi temetkezések során a 2. sírban összehajtott szőnyegdarabok voltak. Ugyanakkor egy másik sír esetében egy kispárnát sikerült azonosítani. Az 55 cm hosszú, 28 cm széles selyemmel bevont párnát a feltárók szerint virágszirmokkal volt megtöltve. Az 1 sír esetében a váz alatt egy zsákszerű anyag szintén szirmokkal és vékony szálú szalmával volt bélelve.

Bögözben az S-269–270 sírok koporsóinak az alján, a csontok alatt egy leterített szövet maradványait észleltük, amely alatt 6–8 cm vastag fehérösszürke hamu volt elterítve. A fahamu koporsóba helyezését több esetben is sikerült kimutatni, így Lövétén a templom hajójában eltemetett 107. sírban, Csobotfalván a Sándor kriptában a 18. századi 66 sírban, ahol közel 10 cm vastag tiszta fehér hamu nyomait dokumentálták, ugyanakkor a gyulafehérvári székesegyház ásatásán a 30. sírnál hasonló megfigyeléseket tett Pósta Béla is. A hamut minden bizonnyal gyakorlati

okokból helyezhették a koporsó aljára, hiszen a lúgos környezetben fokozottabban zajlik a test lebomlása, rothadása. Hamu tételét a koporsóba Apor Péter is említi.

Már a 18. századra keltezhető az S-85. gyereksírban egy gyöngyökből és drótból készített, a homlok táján csipkés szövettel zeg-zúgosan díszített párta maradványait tártuk fel. A csontváz váll részénél egy aranyozott szövésű anyag került elő, feltehetően ezzel volt a párta összekötve. A párta egy finom, barnára színeződött szövetre volt ráhelyezve, a spirálisan felcsavart kék színű drótból készült díszek mellett, ellipszis alakúak is voltak, amelyek között felfűzött fehér színű gyöngyöcskékkel töltötték ki. A párta jobb oldalán levő drótra felfűzött kékszínű gyöngyöcskék voltak. A rúgószerűen csavart drótokból és üveggyöngyökből készített fejdíszek a 17. századtól fogva kezdenek megjelenni. A bögyözi rugós pártához hasonló került elő Székelykeresztúrról az Orbán Balázs gimnázium kertjéből, amelynél szintén bronzdrót darabokat használtak apró fehér üveggyöngyökkel. A sírt a nővel eltemetett 1622-es II. Ferdinánd dénára keltezte.

A 18. századi síroknál főként a ruházati elemek kiegészítő részei maradtak meg. A 114. sírban a bal kéz tájékán egy ruhakapocs került elő, a 168. sírban a mellkas részén rézgombok.

A 19. századból a feltárt S-60 és S-53 sírokban, a medence vonalában egy ing kerámiagombjai kerültek elő. Az S-53 sír medence tájékán egy vastárgy is előkerült, míg az S-60-at keskeny fémszálas zöldes színűre korrodálódott pártával temették el. Szintén ennek a sírnek a fejrészén sikerült olyan szerves anyagok nyomait megfigyelni, amely a sírba elhelyezett virágnak voltak a maradványai.

Bibliográfia: APOR 1978, 123–124; BOTÁR 2008, 38–39; NEMES – NAGY 1900, 154; NYÁRÁDI 2013, 251–291; NYÁRÁDI 2015, 47–76; NYÁRÁDI–SÓFALVI 2009, 100. PÓSTA 1918, 70.

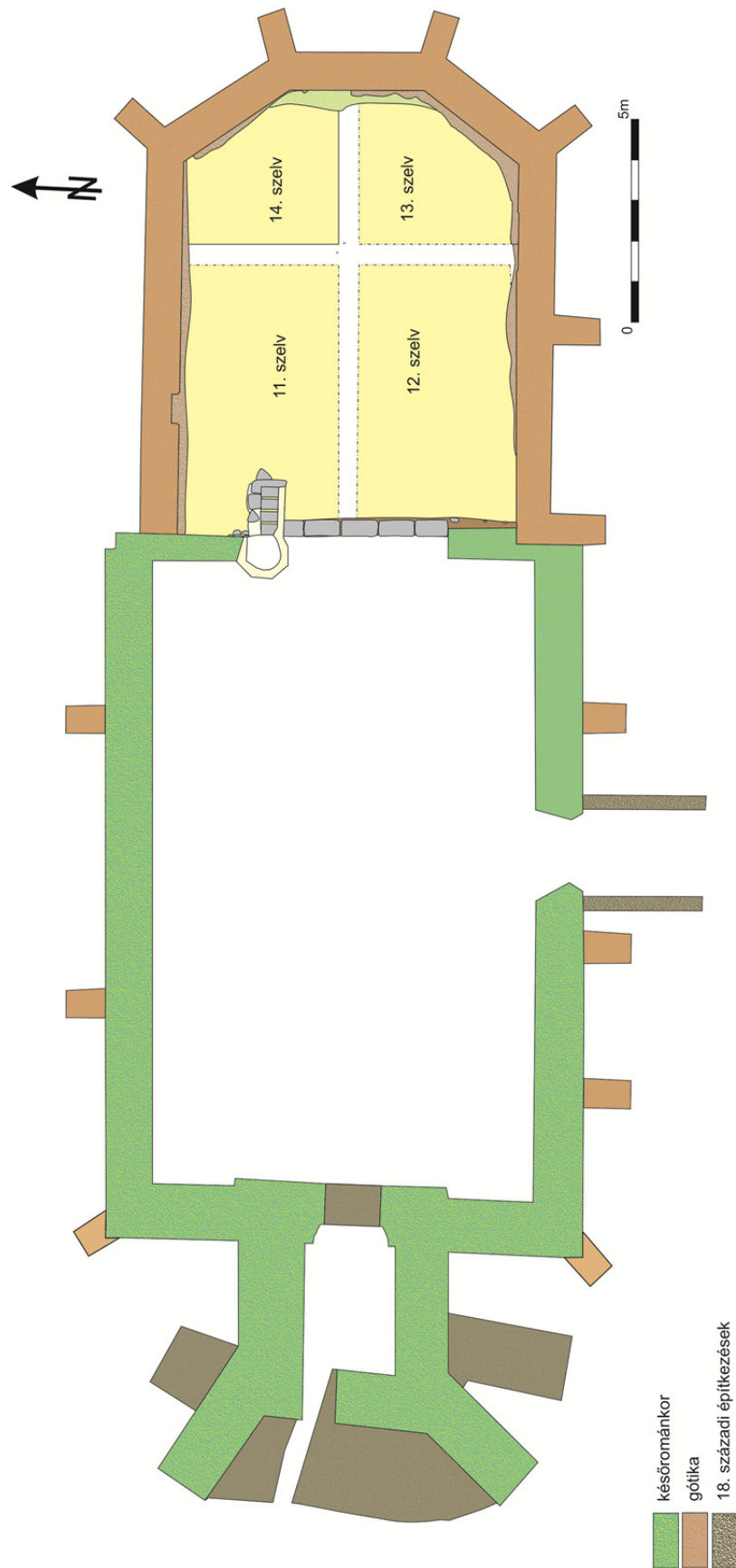
Összegzés

A 2009–2013 között lezajlott templom felújítási munkálatokkal kapcsolatosan elvégzett régészeti ásatások, falkutatások jelentős mértékben tisztázták a templom történetének egyes szakaszait. Főként a homályos Árpád-kori fejezet került jobb megvilágításba. Mindezek ellenére még a történet koránt sincs befejezve, hiszen a teljes 14. századi templomhajó régészetileg feltáratlan maradt. Véleményünk szerint ennek a területnek a kutatása jelenti a kulcsot a legelső templom felderítésében, ugyanakkor olyan további kérdésekre adhatna választ, hogy miként működhetek a jelentős szintkülönbséggel bíró járósínek a kinti rész, a hajó valamint a szentély és a sekrestye között. Véleményünk szerint a hajóban további nemesi kripták is lapulhatnak, amelyek tovább színesíthetik a település vezető családjairól vázolt képünket.

Az előkerült alapfalak, a hozzájuk tartozó leletanyag és a sírok részletesebb elemzése egyedi lehetőséget nyújt ugyanakkor egy középkori temető változásainak, használatának megismeréséhez, az előkerült csontanyag antropológiai elemzéséből pedig fontos részleteket tudhatunk meg az emberek hétköznapijairól, életmódjáról, betegségeikről. Mindemellett számos értékes információ birtokába juthatunk a temetkezési szokásokról, azok fejlődéséről, változásairól. A leletmentő feltárások ugyanakkor egy korai cinteremfal meglétét is kimutatták, valamint egy, a templomot megelőző Árpád-kori települési réteg jelenlétét, valamint a 12-13. századi temető sajátosságaira és kiterjedésére vonatkozóan is számos kérdésre választ kaptunk.

A radiokarbon kormeghatározások egyben jól rávilágítottak arra, hogy egyes esetekben a melléklet nélküli sírokkal is jól meghatározhatóak a temető belső kronológiájának kezdetei.

A bögyözi templom kutatása és eredményei ugyanakkor szervesen beilleszkedik az Udvarhelyszéki korai templomok sorába, amelynek további elemzése és értékelésük fontos szerepet játszik a térség benépesedésének, hálózati rendszerének megértésében.

A bögözi református templom alaprajza a 2013-ban megnyitott kutatási felületekkel

Bibliográfia és rövidítésjegyzék

- APOR 1978 Apor Péter, *Methamorphosis Transylvaniae*, Előszóval és jegyzetekkel ellátta Kóczyány László, Bukarest, 1978.
- AO Anjoukori Okmánytár (1353–1357). VI. Szerk. Nagy Imre, Budapest, 1891.
- BALOGH 2004 Balogh Judit, A székely nemesség helyzete Bethlen Gábor fejedelemsége alatt a Liber Regius oklevelei alapján, IN *Tanulmányok Szapolyai Jánosról és a kora újkori Erdélyről*. *Studia Miskolcinsensia* (5). 2004, 247–267.
- BALOGH 2011 Balogh Judit, A székely nemesség kialakulásának folyamata, *Erdélyi Tudományos Füzetek*, 254, Kolozsvár, 2005.
- BALOGH 2011 Balogh Judit, Székelyföldi karrierok. Az udvarhelyi nemesség hatalomszerzési lehetőségei a 16–17. században, Budapest, 2011.
- BENCZÉDI 2014 Benczédi Sándor, Adalékok a bögözi református templom építészettörténetéhez a 2009–2013-ban végzett műemlék-helyreállítás tükrében. IN *Transsylvania Nostra*, 2014\2, 62–80.
- BENKŐ 1992 Benkő Elek: A középkori Keresztúr-szék régészeti topográfiája. Budapest, 1992.
- BENKŐ 2012 Benkő Elek: A középkori Székelyföld. I. Budapest, 2012.
- BICSOK 2009 Bicsok Zoltán, Fondok és gyűjtemények a Román Országos Levéltár Csíkszeredai Igazgatóságának kezelésében 4. In. *Örökségünk*, 4. szám, 2009, 24–27.
- BORDI 2003 Bordi Zsigmond: A középkori Dobó falu plébániatemplomának régészeti feltárása. IN *Erdővidéki Lapok*. 4. 2003, 5–10.
- BOTÁR 2008 Botár István, A csíksomlyói Szent Péter és Pál plébániatemplom régészeti kutatása (2002–2005), IN *A Csíki Székely Múzeum évkönyve 2007–2008*, 17–75.
- BREKL Bögözi Egyházközségi Levéltár.
- CSEHÉLY 1898 Csehély Adolf: A bögözi falképek. In. *Arhaeologiai Értesítő*. 1898, 388–393.
- DÁVID 1981 Dávid László: A bögözi református templom leírása. IN *Református Szemle*. 1960, 251–254.
- DÁVID 1981 Dávid László: A középkori Udvarhelyszék művészeti emlékei, Bukarest, 1981.
- DEMJÉN–NYÁRÁDI – SÓFALVI 2008 Demjén Andrea – Nyárádi Zsolt – Sófalvi András: Cercetarea bisericilor medievale în scaunul Odorhei (jud. Harghita). IN *Arheologia Medievală*. Szerk. Adrian Rusu. VII. 2008, 79–97.
- DERZSI–SÓFALVI 2008 Derzsi Csongor – Sófalvi András, Régészeti kutatások a kányádi középkori templomnál (2005–2006). IN *Acta Siculica*, 2008, 267–285.
- DEÁK 2014 Deák Éva, Öltözködés és identitás a 17-18. századi Erdélyben a viseletsorozatok tükrében, IN *Korall* 55, 2014, 150–168.
- EFKK 2005 Az erdélyi fejedelmek királyi könyvei, Szerk. Fejér Tamás–Rácz Etelka–Szász Anikó I, Erdélyi történelmi adatok VII. 3, Kolozsvár, 2005.
- ENTZ 1996 Entz Géza: Erdély építészete a 14–16. században. Kolozsvár. 1996, 137.
- FEHÉRTÓI 2004 Fehértói Katalin: Árpád-kori személynévtár (1000–1301). Budapest, 2004.
- FERENCZI 1974 Ferenczi István: A Nagyküküllő menti Bögöz községnek és nevének eredetéről. IN *A Székelykeresztúri Múzeum emlékkönyve*. Csíkszereda, 1974, 165–182.
- FERENCZI 2001 Ferenczi Géza: Bögöz régmúltja. IN *Bögöz 1332–2000*. Monográfia. Szerk. Kardalus János. Sepsiszentgyörgy, 2001, 58–68.
- HUSZKA 1898 Huszka József: A bögözi (Udvarhely megye) falképek. IN *Arheológiai Értesítő*. Budapest, 1898, 388–393.

- JAKAB–SZÁDECKY 1901 Jakab Elek–Szádeczky Lajos, Udvarhely vármegye története, Budapest, 1901.
- JAKÓ 1979 Jakó Zsigmond, A székely társadalom útja a XIV–XVI. században, IN Székely felkelés, 1979, 19–34.
- JÁNÓ 2008 Jánó Mihály: Színek és legendák. Sepsiszentgyörgy–Csíkszereda, 2008.
- JÉKELY 1996 Jékely Zsombor: A bögözi templom. Sepsiszentgyörgy, 1996.
- JÉKELY 2001 Jékely Zsombor: A bögözi templom. IN Bögöz. 1332–2000. Szerk. Kardalus János. Sepsiszentgyörgy, 2001, 68–75.
- KISS 1988 Kiss Lajos: Földrajzi nevek etimológiai szótára. I. Köt. Budapest, 1988.
- KOZÁK 1961 Kozák Károly: A román kori egyenes szentélyzáródás hazai kialakulásáról. IN Magyar Műemlékvédelem. 1961. 111–113.
- KŐVÁRY III. Kőváry László, Erdély történelme, I–IV, Kolozsvár, 1858–1866.
- KŐVÁRY 1871 Kőváry László, Péchy Simon, IN Keresztény Magvető 6, 1. köt. 1871, 34–48
- LÁSZLÓ 1993 László Gyula: A Szent-László legenda középkori falképeken. Budapest, 1993.
- MIHÁLY –NYÁRÁDI 2013 Mihály János – Nyárádi Zsolt: Lövéte középkori templomai. IN Örökségünk. VII. évfolyam 3. 2013, 11–13.
- MÉRI 1944 Méri István: Középkori temetőink feltárás módjáról. IN Erdélyi Tudományos Füzetek. 175. sz. Kolozsvár, 1944.
- MonVat. I. Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia. I. Bev.: Fejérpataky László Budapest, 1885, 115.
- NEMES–NAGY 1900 Nemes Mihály–Nagy Géza, A magyar viseletek története, Budapest, 1900.
- NAGY 1860 Nagy Iván, Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal, Pest, 1860.
- NYÁRÁDI 2012 Nyárádi Zsolt: Adatok az udvarhelyszéki köztemetők kialakulásához. IN Areopolisz. Történelmi és társadalomtudományi tanulmányok. Kolumbán Zsuzsanna – Róth András Lajos (szerk.) XII. Székelyudvarhely, 7–45.
- NYÁRÁDI 2013 Nyárádi Zsolt: Bögöz középkori temploma és temetője, IN Isis. Erdélyi Magyar Restaurátor Füzetek, 13. Szerk. Kovács Petronella, Székelyudvarhely, 2013, 9–17.
- NYÁRÁDI 2013 Nyárádi Zsolt: Data regarding changes in a cemetery surrounding a medieval church. In. Marisia. 2013, 251–291.
- NYÁRÁDI 2015 Nyárádi Zsolt: Bögözi nemesi családok és temetkezéseik. IN A Csíki Székely Múzeum évkönyve 10. 2015, 47–76.
- NYÁRÁDI–SÓFALVI 2009 Nyárádi, Zsolt–Sófalvi András, Régészeti kutatások a telekfalvi református templomban. IN Kutatások a Nagy-Küküllő felső folyása mentén. Molnár István Múzeum kiadványai, 1. Szerk. Körösfői Zsolt, Székelykeresztúr, 2009, 107–117.
- SÓFALVI 2010 Sófalvi András: A régészet tanúvallomása a bögözi templomról– egy megelőző feltárás eredményei. In. Civil kezdeményezések és műemlékvédelem a Kárpát-medencében. 2010, 31–37.
- SÓFALVI 2012 Sófalvi András, A székelység határvédelme és önvédelme a középkortól a fejedelemség koráig. Várak és más objektumok Udvarhelyszék településtörténetében. PhD-értekezés. Eötvös Loránd Tudományegyetem. Budapest, 2012. (kézirat)
- SZÁDECKY 1927 Szádeczky Kardos Lajos, A székely nemzet története és alkotmánya, Budapest, 1927.
- SZELES–SZÁJDEL 1898 Szeles János – Szájdél János, Székely-Udvarhely története, IN Erdélyi Múzeum, 15. Évf. 10. Sz, 1879, 578–605.

SZUROMI 2008 Szuromi Szabolcs: Az egyházi temetés, mint a lelkek üdvösségének a szolgálata: megjegyzések a katolikus egyház temetési fegyelméhez. IN *ustum Aequum Salutare*. IV/3. 2008, 211–215.

SzOKl. Székely Oklevéltár, I–VIII. Szerk.: Szabó Károly, Szádeczky Kardos Lajos, Barabás Samu. Budapest – Kolozsvár, 1872–1934.

SzOKl. ú.s. Székely Oklevéltár, új sorozat, I–VII. Szerk.: Demény Lajos, Pataki József, Tüdős S. Kinga Bukarest–Budapest–Kolozsvár 1983–2004.

PERSIÁN 1911 Persián Kálmán, A lengyelfalvi Orbán bárók, Kolozsvár, 1911.

PÓSTA 1918 Pósta Béla, A gyulafehérvári székesegyház sírleletei, Kolozsvár 1918.

TORMA 1891 Torma Károly, Egy érdekes végrendelet a 18. századból, IN *Történelmi Tár*, 14. 1891, 481–504.

UzGDİS II, 200. *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*, Szerk. Zimmermann, Franz–Werner, Karl–Müller, Georg–Gündisch, Gustav. I–V. Hermannstadt–Bukarest, 1892–1975.

UREL 1644 Udvarhelyi Református Egyházmegyei Levéltár. *Liber Ecclesiae Orthodoxae in Sede Udvarhely existensis Anno verbi incarnati*. 1644.

RNLCs Román Nemzeti Levéltár Csíkszeredai kirendeltség.

VESZELY 1860 Veszely Károly, Erdélyi egyháztörténelmi adatok, I. köt. Kolozsvár, 1860.

Kiss Lóránd – Pál Péter:

A bögyözi református templom falképei⁸³

A bögyözi református templom falképeinek kutatása és helyreállítása a teljes felújítás keretében történt. A falképek kutatását a helyreállítási terv részeként 2010-ben végeztük el, a restaurálásra 2012-ben került sor.

A bögyözi református templom északi fala a konzerválási műveletek kezdetekor

A falképek kutatása

Az északi hajófal falképeit 1865-ben fedezték fel, amikor a szószéket megvilágító északi hajóablakot nyitották. Feltárásukra csak 1898-ban kerülhetett sor. A fal-festményeket Csehély Adolf gimnáziumi rajztanár tárta fel, s a Műemlékek Országos Bizottságától (MOB) kiküldött Huszka József 1898-ban akvarellmásolatokat készített róluk. Nem sokkal később, anyagi fedezet hiányában, a falképeket visszameszelték. 1938-ban a falképek részben újra láthatóvá váltak, restaurálásukat 1944-ben Farkas Tibor kezdte el, de a munkálatokat félbeszakították a II. világháború eseményei. A falképek három egymás alatti regiszterben helyezkednek el. A legfelső regiszter a Székelyföldön oly gyakran előforduló Szent László-legendát ábrázolja. A legendakép a nyugati falon, a nyugati homlokzatba beugró torony felületén kezdődik. A XIV. századra datált falkép alapján a tornyot is az egyik legkorábbi székelyföldi toronyként tarthatjuk számon.

⁸³ A Transsylvania Nostra 2013/1. számában megjelent tanulmány anyaga

***A bögözi református templom északi fala a konzerválás után,
az esztétikai helyreállítás közben***

A nyugati hajófal képeit 1966-ban tárta fel Vetési Sándor helybéli lelkész. Ugyanő az északi falon futó fakarzatot átköltöztette a déli falra a festmények láthatóvá tétele érdekében. A Szent László-falképciklus jelentős felületei veszték el a késő gótikus hajóboltozat építésekor.

A középső regiszteren Antiochiai Szent Margit legendája látható. A falfestmények e két regisztere egyazon munkának az eredménye, technikájukban és stílusukban eltérnek az alsó regiszter falképeitől. A freskó technikával készült falfestményeket balról jobbra kezdték megfesteni, először a legfelső, majd a középső regiszter készült el. Súrlófényben jól kivehetők a napi varratok, melyek az egy nap alatt [giornate – szerk. megj.] felfestett felületeket határolják be. Az alsó regiszter stílistikai szempontból különbözik a két felső regisztertől.

E jelenetek részletgazdagsága, a színárnyalatok közti finom átmenetek (portrék) sokkal biztosabb, gyakorlottabb kézről tesznek tanúságot.

A falfestménynek bordó előrajza van. A testszín, az arcok zöldfölddel vannak árnyalva (hasonlóképpen az olasz trecento falképeihez). A kékes háttér érzetét egy sötétszürke alapszín felhordásával, és az erre felfestett áttetsző fehérrel érték el. A falkép színei fehér (mész), fekete, sárga földszínek széles skálája, zöldföld.

Az alsó regiszter jelentős részét egy nagyszabású Utolsó ítélet jelenet foglalja el. A jelenet ikonográfiai felépítése a sepsikilyéni (Kovászna megye) unitárius templom déli hajófalának képeivel mutat hasonlóságot. A feltárás során a diadalív közelében egy csúcsíves szentségtartónak (?) vélt fülke került elő. A kutatás során egyértelművé vált, hogy a jelenleg látható falképek csak egy részét képezik a hajdani falképegyüttesnek. A korábbi, egyenes záródású szentély régészeti ásatásának leletanyagából előkerültek a korai falképekhez köthető freskótöredékek. A jelenlegi

késő gótikus szentélybe beépített korai szentély kövein is falképtöredékek figyelhetők meg. E két adat egyértelművé teszi, hogy a korai szentély ki volt festve.

Részlet az északi fal alsó regiszteréből (Utolsó ítélet) a konzerválási műveletek közben és az esztétikai helyreállítás után

A hajó külső, déli oldalán látható falképtöredék arra utal, hogy a külső falfelületet is festették.

Részlet az északi fal középső regiszteréből (Szent Margit-legenda) a konzerválási művelek alatt és az esztétikai helyreállítás után

A 2012-es ásatások leletanyagából az északi és déli hajófal tövében előkerült falképtöredékek azt sejtetik, hogy nemcsak a déli, hanem az északi külső hajófal is festve volt.

Részlet az északi fal középső regiszteréből (Szent Margit-legenda) a konzerválási művelek alatt és az esztétikai helyreállítás után

A torony déli, utólagos pillérrel takart felületén szintén színes falfestménytöredékeket találtunk.

A falképek restaurálása

A falképek restaurálása a sürgősségi beavatkozásokkal kezdődött (cementes vakolatok eltávolítása, vakolatrögzítés stb.). Az eredetileg két évre tervezett restaurálást – a finanszírozás bizonytalansága miatt – erőltetett menetben, 2012-ben végeztük el. A falképegyüttes rendkívül károsodott állapotban volt, egyrészt a többszöri szakszerűtlen feltárásnak, másrészt a vakolatok állapotának köszönhetően. A tisztítás során kiderült, hogy az 1944-es restaurálás során a középső regiszter alakjainak egy részét kiemelték, „kihúzták” vastag vörös vonalakkal. A vakolat nélküli felületekre egy visszakapart felületű, melegsürke árnyalatú, semleges vakolatot hordtunk fel, mely mintegy alapot, háttérteret képez a falképciklusoknak. A falkép nagyobb hiányait szint alatt, ugyanezzel a visszakapart vakolattal tömítettük. A kisméretű vakolathiányokat szintben tömítettük. A szintben tömített felületeket tratteggióval, függőleges vonalkézással retusáltuk. A festékréteg hiányait beilleszkedő velatura technikával retusáltuk. A retusáláshoz akvarellt használtunk, melynek egyetlen kötőanyaga a benne lévő gumiarábikum volt, így a kiegészítés reverzibilitását biztosítottuk.

Részlet a restaurált falképből (Szent Margit-legenda)

A református műemléktemplom részletes falkutatása (2013.)

A kutatást Kiss Lóránd és Pál Péter festő-restaurátorok végezték 2013. május és november hónapok között, a templomot érintő teljes restaurálás részeként.

A belső falkutatás során egyértelművé vált, hogy bár a hajó és a szentély falain a történeti vakolatok fennmaradtak, azok felületén nem találtak kifestésre utaló nyomokat. A déli hajófalán, a diadalív szomszédságában egy kőkeretes, csúcsíves ikerfülkét találtak mely minden valószínűség szerint a diadalívnél álló mellékoltár szentségtartója lehetett.

A diadalív hajó felőli oldalán a kutatók egy ötsoros latin nyelvű feliratot találtak. A felirat a hajó boltozatának építése után készült. A minden valószínűség szerint 1509-es felirat egy Bögözi János által kezdeményezett templomfelújításnak állított emléket.

A szentély kutatásánál a bordák, zárókövek, diadalív, sekrestyeajtó kőfelületén narancsos árnyalatú színtöredékeket találtak. A boltozat és az oldalfalak felületén részben a XV-XVI századi részben a XVIII. Századi fehérre meszelt vakolat maradt fenn. A szentély északkeleti oldalán egy 1724-es latin nyelvű javítási feliratot tártak fel és állítottak helyre.

HOC TEMPLVM
RENOVATUM PER
COEMENTARIOS
PAULUM ET STEPHANUM BIHARI
1724

A belső falfelület helyreállítása során a kivitelező a restaurátorok útmutatásait követve a vakolatfelületeket csak a föltétlen szükséges helyeken távolította el. A falakat megtisztították az utólagos mészrétegektől. A hajó kimeszelésénél tört-fehér árnyalatot javasolták és egy árnyalati megkülönböztetéssel bemutatták a hajdani boltozat ívmezőit.

A külső falkutatás során kiderült, hogy falképek nemcsak a teljes déli hajófalat, hanem a torony déli oldalát is díszítették. A torony déli pillére által takart felületen fennmaradt a középkori freskós felület. A torony oldalfalait kutatva a restaurátorok feltételezték, hogy az eredetileg alacsonyabb toronynak nyitott, tornácos fedélszéke volt. A déli portikusz fölött a kutatás során kiderült, hogy a két támpillér a koronázópárkány és a kapu által bezárt négyszögben a történeti vakolatrétegek teljesen fennmaradtak. A kapu fölötti részen középtájt egy csúcsíves kőkeretes ablak került elő melyet később részlegesen kibontottak. A csúcsíves ablak és a pillér közti részen egy téglalap alakú, gazdag keretezésű középkori figurális falfestmény került elő. A külső falkép színei csak részben maradtak fenn. A középkori

falkép fölött egy későbbi, feltehetően XVII-XVIII. századi felirattöredék maradt fenn.

A templom részletes falkutatását követően, 2013. végére megtörtént a külső falképek és a diadalíven előkerült középkori felirat restaurálása.

A külső falképek restaurálása (2013. második fele)

A külső falképek a homlokzat kutatása során kerültek felszínre. A feltárás után egy 300 cm magas, 150 cm széles középkori figurális falkép vált láthatóvá. A falfestmény freskó technikával készült. A falkép szélei el vannak simítva és mind a négy szélén fennmaradt gazdag keretezése, arra engedve következtetni, hogy a falkép felülete nem terjedt túl a látható jeleneten. A falfestmény vakolata viszonylag jó állapotban fennmaradt, de a festékréteg egy jelentős része megsemmisült. (A hullámos felületű vakolaton az időjárás viszontagságainak kitett részeken a színek teljesen eltűntek, míg a védettebb felületeken fennmaradtak.) A falkép gazdag medallionokból álló keretezése viszonylag jó állapotban volt. A falfestményen egy architektonikus háttér volt megfigyelhető: a csúcsíves, lóhereíves záródású ikerfülkék esetében a jobb oldali fülkében egy térdeplő szárnyas angyal alakja látható. Az angyal mellett egy talán kereszt vízszintes szára. A bal oldali fülkében álló alak már nem volt kivehető, itt a freskós vakolat hiányzott. E részletek alapján a restaurátorok feltételezték, hogy egy Vir Dolorum ábrázolás. Az angyal Krisztus szenvedéseinek eszközeit tarthatta.

A déli homlokzat a külső falképek feltárása közben

A falfestményen főleg föld alapú pigmenteket használtak: okkersárga, barna, vörös, illetve fekete (szén), fehér (mész). A főbb szerkesztővonalakat a még nyers vakolatba karcolták be.

Hasonlóképpen bekarcolással szerkesztették ki a keretdísz geometrikus elemeit. A középkori falkép összfelülete kb 4 m². A falképet 3 cm vastag cementes vakolat borította melyet a feltárás során fokozatosan eltávolítottak.

A cementes vakolat eltávolítása során a falképes vakolat fölött és tőle jobbra fennmaradt a XVII-XVIII. századi fehérre meszelt történeti vakolat vált láthatóvá. Ennek felületén egy nagybetűs felirattörredék volt megfigyelhető. A történeti vakolat összfelülete kb 9m².

A restaurálás keretében az alábbi műveletek kerültek elvégzésre:

- A cementes vakolat eltávolítása, a freskó és a történeti vakolatok feltárása;
- A freskós és a történeti vakolat széleinek rögzítése habarcsos szélezéssel;
- Az elvált kitáskásodott vakolatrészek rögzítése injektálással;
- A vakolatfelületek megtisztítása: felületeket takaró mészrétegek feltárása;
- felületi szennyeződések eltávolítása mechanikus úton;
- Nedves tisztítás;
- A hiányzó vakolatfelületek kiegészítése pótlása anyagában színezett meszes habarccsal. A meszes habarcs felülete az eredetihez hasonló, kanálhátas simítást kapott;
- A freskós vakolat megerősítése, impregnálása kovasav észteres oldattal;
- Külső falképről lévén szó, mely ki van téve egyrészt az időjárás viszontagságainak, másrészt a napfénynek, a restaurátorok nem látták indokoltnak a falfestmény esztétikai kiegészítését, retusálását;
- A csúcsíves ablakkeret részleges kibontásra került, mélyedésében egy anyagában színezett, sötétebb árnyalatú visszakapart vakolatot alkalmaztak;

A déli kapu fölötti keretdíszes restaurált falképtörredék

A diadalív középkori feliratának restaurálása (2013. második fele)

A kivitelezéssel párhuzamosan végzett falkutatás egyik legfontosabb eredménye a diadalív hajó felőli homlokfalán előkerült, félköríves mezőben helyezkedő felirat volt.

A diadalív hajó felőli oldalán teljes mértékben fennmaradt a történeti vakolat. A falfelületek kutatásakor kiderült, hogy a csúcsíves nyílás fölött, az első meszelésrétegen egy ötsoros gótikus felirat van. Az öt sor fölött egy szintén feliratos szalag vált láthatóvá. A feliratot fekete színnel, secco technikával festették. Bár a feliratot hordozó vakolat egykorú volt a hajó hajdani gótikus boltozásával, a vakolatok egymáshoz való viszonyulásából következtetni lehetett arra, hogy a diadalív megépülte és a hajó boltozatának megépülte között volt egy köztes periódus.

A feliratot kb 10-12 réteg egymást követő mészréteg takarta, helyenként vakolatjavításokkal. A rétegeket mechanikus úton, szikével, kiskalapáccsal lehetett eltávolítani. A felirat teljes feltárása után a szöveg bizonyos részei kibetűzhetőek voltak, a többi túl töredékes volt ahhoz, hogy rekonstruálható legyen. A szöveg részleges megfejtésében a restaurátorok Papp Szilárd művészettörténésszel konzultáltak. Az így részlegesen megfejtett szöveg a mondatszalagon: HOC OP9 (US) FECIT JOHANNES DE BEGEZ ANNO - 1509 (A XVI század elején Bögözi János lófő jelentős tisztségeket tölt be Udvarhelyszék vezetésében. Minden valószínűség szerint az ő személyében tisztelhetjük a hajó boltozatának építtetőjét is.)

Az ötsoros felirat megfejtett részletei:

(...)+ IN +ANNO+ DNI + MILLO + QUIN(G)ENTESSIO + NONO + SERENISSIM9 + REX + LODOVIC9 + HERES + SERENISSIMI + REGIS + LADIZLAI

A szövegben az 1509-es évszám jelenik meg, említve van II Jagelló Ulászló és fia II Lajos. A felirat furcsasága hogy 1509-ben utóbbit, aki akkor 3 éves volt, királyként említik. (Papp Szilárd) A feltárt felirat összfelülete kb 9 m².

A diadalív hajó felőli homlokfalán talált felirata, restaurálás utáni állapot

A szentély és a diadalív faragott kő elemeinek a tisztítása (2014)

A 2014-es esztendőben a szentély és a diadalív faragott kő elemeinek a tisztítása is sorra került. A szentély kőből faragott bordaelemein, záróköveken, a konzolokon, sekrestyeajtó keretén, illetve a diadalív felületén több rétegű egymást követő fehér meszelésrétegek töredékei láthatók. A korábbi, felületes tisztításból hátramaradt mésztöredékek rendkívül zavaróan hatottak a sötét árnyalatú kőfelületeken. Közvetlenül a kő felületén egy középkori eredetű narancsos-sárgás színű festett réteg töredékei maradtak fenn. A boltozat egyik zárókövén hold és csillagot ábrázoló címer töredékei voltak észlelhetők. A festett réteg megtartása érdekében az a döntés született, hogy a mésztöredékeket festőrestaurátori módszerekkel távolítják el.

A mésztöredékek eltávolítása mechanikus úton történt, szikével, feltárókalapáccsal, a középkori színes réteg megtartásával. A járószinthez közel található mésztöredékek eltávolítása rendkívül nehezen ment, feltehetőleg a talajnedvességgel felszívódó majd a felületen kikristályosodó sók következtében.

Faragott kőelemek konzerválási-restaurálási munkálatai (2013)

A bögyözi református műemléktemplom kőrestaurálási munkálatait az épület általános felújítása során végezte el a marosvásárhelyi Ars Antiqua Kft. (Nagy Benjámín szobrász-restaurátor), a jóváhagyott kőrestaurálási kivitelezési szakmai terv alapján.

A faragott kőelemek konzerválásának illetve restaurálásának ütemezése szervesen kapcsolódott az építészeti munkálatok által megkívánt sorrendhez. Ebből kifolyólag 2013-ban olyan munkálatok lettek elvégezve, amelyek kihagyhatatlanok voltak a tetőszerkezet javítás, a vakolat valamint a lábazati kiképzés szempontjából.

Ereszpárkány restaurálása

A restaurálás keretében az ereszpárkány faragott, eredeti helyükről korábban ki-mozdult néhány elemének újrahelyezése, cementrétegek mechanikus eltávolítása, valamint a mészrétegek szemcseszórásos tisztítása volt a feladat.

Restaurálás előtti, helyéről kimozdult ereszpárkány

Ezen munkafázis keretében történt meg a korábbi cementes kiegészítések eltávolítása, esztétikai kiegészítések elvégzése a funkcionalitás igénye szerint, a cement alapú fugák eltávolítása és az újrafugázás a gyárilag előkészített, kőrestaurálásban alkalmazott fugázóhabarccsal.

Letisztított ereszpárkány az eltávolított cement alapú fugákkal, előkészítve az újrafugázáshoz

Támpillérek fedőkövei, kváderkövei illetve csepegtetői

A korábbi felújítás során a támpillérek tetejét cseréppel fedték. Ezek eltávolítása során kerültek elő a támpillérek fedőkövei, melyeken nagy hiányosságok voltak észlelhetők. Emellett különböző lerakódások, mészrétegek, repedések, kisebb hiá-

nyosságok is megtalálhatóak voltak rajtuk, ugyanúgy, mint a támpilléreken megjelenő csepegtetőkön és néhány faragott kváderkövön.

Támpillér csepegtető különböző lerakódásokkal, biológiai szennyeződéssel, mészréteggel

Ezen faragott kőelemeken megtörtént a különböző szennyeződések és lerakódások kíméletes tisztítása, mészrétegek szemcseszórós tisztítása, korábbi cementes kiegészítések eltávolítása, laza fugák eltávolítása, repedések injektálása, valamint a kisebb és nagyobb hiányosságok kiegészítése restauráló habarcsból, a nagyobb hiányosságoknál rozsdamentes acél fémszerkezet beépítésével, a funkcionalitás érdekében. A biológiai szennyeződések kialakulásának megakadályozására vegyi kezelést alkalmaztak.

Konzervált, restaurált támpillér csepegtető

Románkori lábazat

A románkori lábazati profil előrehaladott romlási állapotban volt, a restaurátorok a profil nagymértékű hiányosságával találkoztak, mely jelenség hatványozottabb volt az északi oldalon. Laza kötésű homokkőként a gótikus lábazati kőanyag esetében nagymértékű porlás, repedés, lemezes, réteges leválások voltak megfigyelhetők.

Restaurálás előtti románkori lábazati profil

Első munkafázisként megtörtént a levált részek visszarögzítése, előszilárdítása. Majd a szilárdítás reakció ideje bezárultával a kőfelületek kíméletes mechanikus tisztítására került sor. Az újabb szilárdítást a kisebb hiányosságok kiegészítése, a táskásodások feltöltése, a lezárások, valamint a kövek fugázása fugázó habarccsal, illetve a biológiai szennyeződések kialakulásának megakadályozására alkalmazott vegyi kezelés követte.

Konzervált románkori lábazat

Gótikus lábazati profil

A gótikus lábazati profilon a korábbi felújítások során nagymértékű cementes kiegészítésekkel oldották meg a hiányosságok pótlását, a funkcionalitás helyreállításának érdekében. Idővel ezek a cementes kiegészítések összerepedeztek, esőzések során nagymértékben tárolták a nedvességet, valamint esztétikai szempontból is rontották a lábazat megjelenését. A kőrestaurálás keretében megtörtént a cementes kiegészítések eltávolítása, a kőfelületek tisztítása, a levált részek visszarögzítése, valamint a pótlást fogadó részek előkészítése is. A plasztikai kiegészítést a restaurátorok a kisebb, kikövetkeztethető hiányok pótlásával kezdték. A nagyobb kiterjedésű kiegészítéseket a későbbiekben a már többé - kevésbé helyreállított környezetbe lehetett illeszteni, így azok mértékét és megjelenését összhangba lehetett hozni az eredeti környezettel. A nagyobb tömegű és vastagságú hiányosságok kiegészítése restauráló habarcsból, rozsdamentes acél fémszerkezet beépítésével, a funkcionalitás érdekében történt meg. Az adalékolással az volt az elsődleges cél, hogy a kiegészítő anyag fizikai tulajdonságai és megjelenése a kiegészítendő kőzet tulajdonságait a lehető legjobban megközelítse. Ezt követte az újrafugázás, valamint a biológiai szennyeződés további kialakulásának megakadályozására alkalmazott vegyi kezelés.

Gótikus ablakkeretek

A gótikus ablakkereteknél megtörtént a különböző szennyeződések és lerakódások kíméletes tisztítása, a korábbi cementes kiegészítések eltávolítása, a kövek fugázása fugázó habarccsal valamint a kiegészítések, injektálások, feltöltések színbeli integrálása.

Gótikus ablakkeret

Megtörtént az eredeti mérmű konzerválása, valamint másolatok is készültek, melyeket a korábbi munkálatok során készített gipsz mérművek eltávolítása után eredeti helyükre szereltek.

Gótikus ablakok vízszintes kovácsoltvas osztói és behelyezése **(2014 ősze)**

A faragott kőelemek konzerválásának illetve restaurálásának ütemezése szervesen kapcsolódott a 2013-ban elvégzett építészeti munkálatok által megkívánt sorrendhez.

A 2014-ben elvégzett munkálatok a korábban konzervált és restaurált gótikus ablakok további munkálataira koncentráltak: ekkor került sor a már rekonstruált függőleges osztók behelyezésére, valamint a kovácsoltvas vízszintes osztók elkészítésére és behelyezésére is. Mivel a terv szerint ólomkeretes ablaküvegek zárják a faragott kőkeretek nyílásait, szükség volt a gótikus ablakkeretek teljes rekonstrukciójára.

Gótikus ablakkeret rekonstrukció

A függőleges osztok műkőből készültek, figyelembe véve az eredeti andezit kőzet tulajdonságait (szín, szerkezet, felületi megmunkálás), s azt is, hogy minél jobban illeszkedjen az eredeti faragott kövek környezetébe.

A kovácsoltvas elemeket, mint vízszintes osztókat, a megrajzolt terv szerint kiviteleztek, figyelembe véve más analógiákat is.

Az elemek behelyezését követően, ideiglenesen, méretre vágott polikarbonát lapokkal zárták a nyílásokat, az ólomkeretes üvegek elkészüléséig. Ezzel párhuzamosan precíz sablonozást végeztek az ólomkeretes üvegek gyártásához.

Az ólomkeretek behelyezésekor újra fölállványozták a gótikus ablakkeretek előtti részeket. Az ólomkeretes ablaküvegek behelyezése, valamint habarccsal való körbefugázása a gyártó cég által lett kivitelezve.

Függőleges osztok műkőből

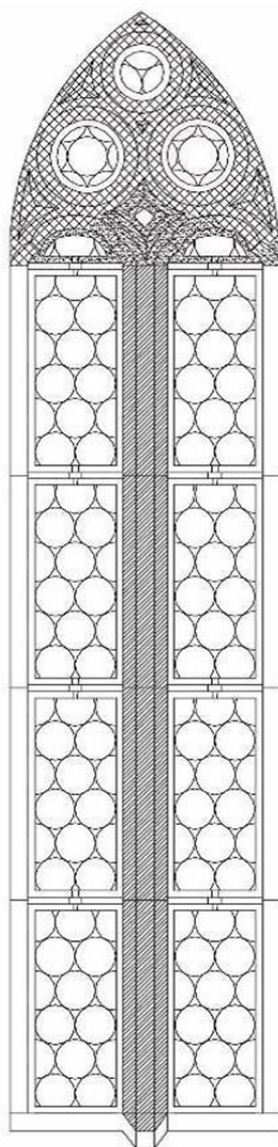
A műemléktemplom új ólomüvegablakainak elkészítése (2014 ősze)

A gótikus ablakok ólomkeretbe foglalt, „bucnis” üvegkarikáinak töredékeire a régészeti ásatás alkalmával találtak rá.

Ezen üvegkarikák, „bucnik” jelentették az alapot a gótikus ablakok ólomüvegeinek megtervezésénél, mely munkával Egri István üvegművész, restaurátor lett megbízva.

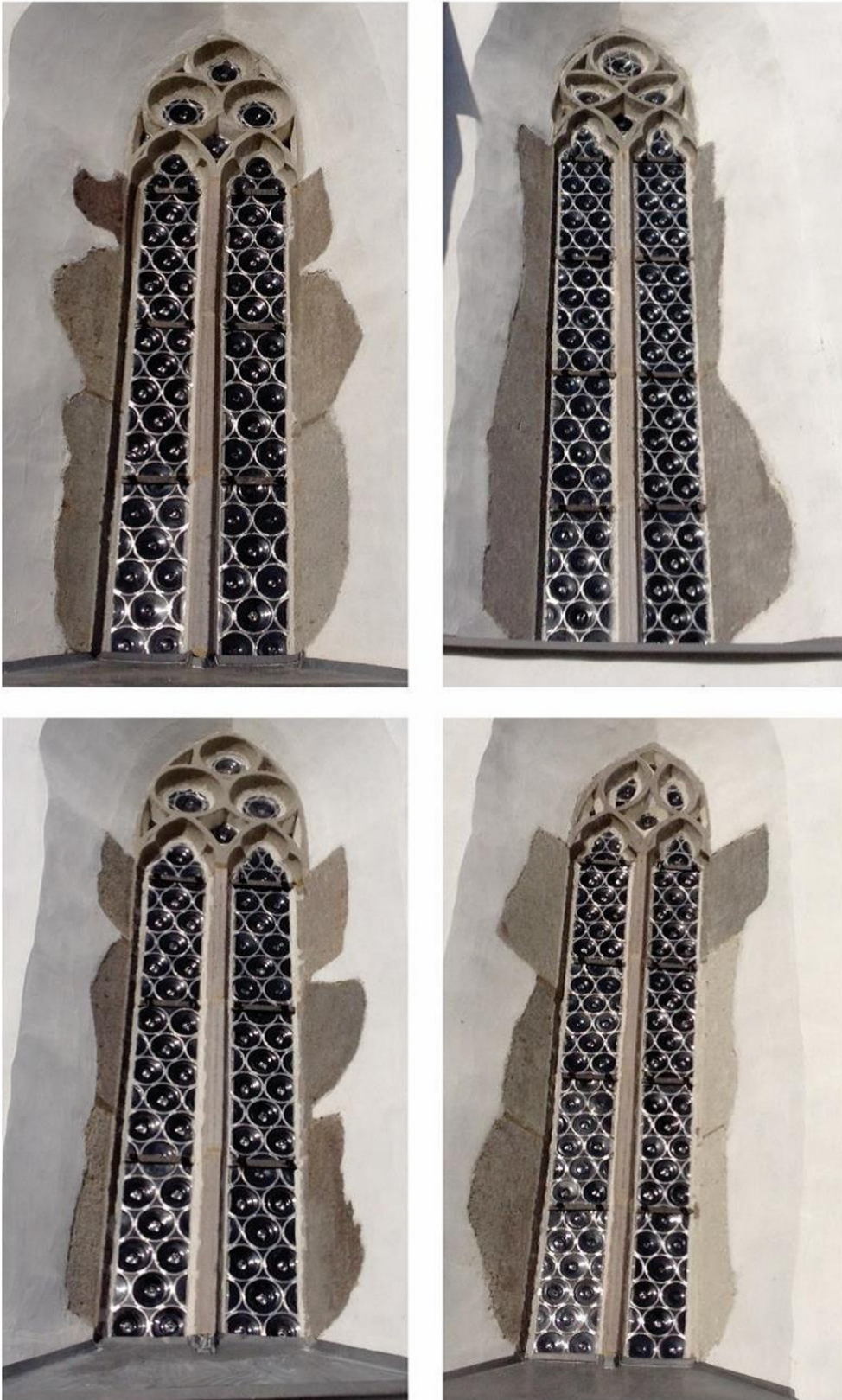
Az ólomüveg ablakok összeállítási módja teljes mértékben a hagyományos technikát követte: „H” profilú ólomsín, összeforrasztva az ólomsín kereszteződéseinél kívül, illetve az ólom egész felületén belül.

Az elkészítéshez a restaurátor az optimális kompozíció érdekében 110 mm átmérőjű színtelen bucnikat és 6 mm falszélességű ólomsínt használt.

A bucnik eloszlása az ablakmezőben

Az ablakok külső felülete fűrészporral lett letisztítva és gittezeve, a beszerelés kültéri fugázó homok-mész vakolattal történt.

Restaurált ólomüvegablakok

Faberendezések konzerválási – restaurálási munkálatai **(2014 tavasza)**

A bögözi református műemléktemplom festett faberendezéseinek restaurálási rész munkálatait Mihály Ferenc farestaurátor végezte el 2014 tavaszán.

A helyreállítás során konzerválási – restaurálási munkálatokat végeztek a templom festett kazettás mennyezetén, a szószékkoronán, az úrasztalán és a szentélyben található két háts padon.

A festett kazettás mennyezet állagmegóvása során a padlástérben a mennyezet fölötti védőpadolás és kátránypapíros szigetelés elbontására, eltávolítására került sor, majd ezt követően a mennyezet hátoldalának alapos tisztítása következett.

A festett kazettás mennyezet szennyezett és rovarfertőzött hátoldala

A letisztított hátoldal védelme érdekében megszüntető és megelőző védelmet nyújtó vegyszeres fertőtlenítés történt a biológiai kártevők ellen.

A festett kazettás mennyezet hátoldala a tisztítást követően

A szószékkorona restaurálása keretében a festetlen és festett felületek tisztítására, feltárására és a későbbi korok átfestéseinek, levédéseinek eltávolítására került sor.

A szerkezeti megerősítés, fahiányok és sérülések kiegészítését, kitömítését követően került sor a szószékkorona biológiai kártevők elleni vegyszeres fertőtlenítésére, a festékréteg hiányainak kiretusálására.

A szószékkorona erőteljesen szennyezett felülete

A festett felület védőbevonattal lett ellátva, a szószékkorona ezt követően került visszaállításra.

A szószékkorona a helyreállítást követően

Az úrasztala restaurálása keretében a festetlen és festett felületek tisztítására, a festett felületek feltárására és a későbbi korok levédéseinek eltávolítására került sor.

A szerkezeti megerősítés, fahiányok és sérülések kiegészítését, kitömítését követően került sor az úrasztala biológiai kártevők elleni vegyszeres fertőtlenítésére, a festékréteg hiányainak kiretusálására.

Az úrasztala restaurálás előtt

A festett felület védőbevonattal lett ellátva, az úrasztala ezt követően került vizsaszállításra.

és után

A szentélyben levő két háts pad állagmegóvása keretében került sor a padok felületi tisztítására és a vastagon lerakódott por, mész és szennyeződések eltávolítására a festett és festetlen felületekről.

A padok szennyezett felülete

A szerkezeti megerősítés, fahiányok kiegészítését, kitömítését követően került sor a két háts pad rovarfertőzést megszüntető és megelőző vegyszeres fertőtlenítésére, a festékréteg zavaró hiányainak és sérüléseinek kiretusálására.

A két háts pad egyike az állagmegóvást követően

A festett felületek védőbevonattal lettek ellátva.

A szentély ülőpadjain végzett restaurátori beavatkozások keretében került sor a pad-együttes szétbontására és a faanyag fertőtlenítésére.

Faberendezések és kazettás mennyezet konzerválási – restaurálási munkálatai (2015)

2015 májusában a templom 18. századi bejárati ajtaja garázdaság áldozatává vált. Mihály Ferenc farestaurátor kivitelezésében, a helyreállítás alkalmával a szükséges szerkezeti megerősítést követően, valamennyi kis darabka visszahelyezésre, viszaragasztásra került az eredeti helyére.

A templom megrongált 18. századi bejárati ajtaja

A bejárati ajtó restaurálása

A fönmaradt kis hiányok kiegészítését követően színiegészítés történt, majd védőbevonattal láttuk el az ajtólap felületét.

A restaurált ajtó

Mihály Ferenc korábbi szakvéleményében a festett felület károsodásainál elsősorban a fényre, UV-ra és nedvességre érzékeny szerves pigmentek és szerves színezékek elváltozását emelte ki. A restaurátor mennyezet beállványozásával és a restaurálási munkálatok megkezdésével újabb károsodási formákkal szembesült. A bögözi azon kevés mennyezetek közé tartozik, ahol a kész festett felületet védőbevonattal látták el a készítéskor. A megöregedett bevonat rugalmatlanná vált, elvált a felülettől, deformálódott és magával rántotta vagy rántja a festékréteg felső felét. Ez a károsodási forma surlófényben jól azonosítható első sorban a piros felületeken, de azonosítható a fekete kontúrozásnál és a bordó ornamentikánál is. Azokon a részeken, ahol már korábban lehullt a megöregedett védőbevonat, az ottmaradt festékréteg porlékonyá vált, és a legenyhébb érintésre is leválik, lehull a felületről.

A restaurálás alkalmával a felületet meleg halenyvvel itatják át, majd ezt követően kis vasalókkal a deformálódott festékréteget, illetve festékréteget és bevonatot visszavasalják, visszarögzítik a helyére.

A kazettás mennyezet egyik táblájának restaurálás előtti állapota

A 12. képen az egyik tábla restaurálás előtti állapota látható a feltáskásodott festékréteggel és a deformálódott deszkalapokkal, míg a 13. képen a helyreállított kazettát láthatjuk.

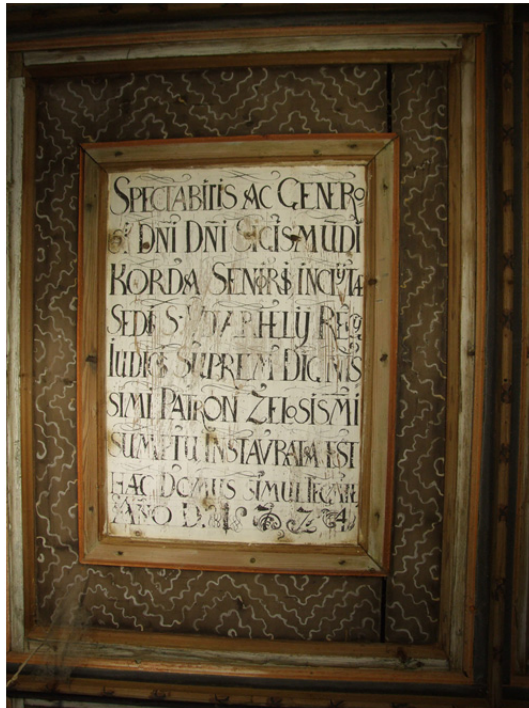
A helyreállított kazetta

Részletfelvétel a károsodott festett felülettel

A festett famennyezet helyreállítása kevés retust, színiegészítést igényel, illetve enged meg. A feliratos táblák betűinek hiányai egyértelmű nyomok és a töredékek

összekötésével olvashatóbb, értelmezhetőbb látványt nyernek. A kiegészítéshez a restaurátorok a vonalkázás (tratteggio) technikáját alkalmazták, akvarell festéket használva.

Feliratos kazetta restaurálás előtt

Feliratos kazetta restaurálás után

A vonalkázás technikája

A fenti képeken az egyik feliratos kazetta látható restaurálás előtt, illetve utáni állapotban, míg a részletfelvételen a vonalkázás technikája látható.

Kazetta restaurálás előtt

Kazetta restaurálás után

A korábban készített szakvéleményében Mihály Ferenc farestaurátor már jelezte, hogy a szerkezet legközelebbi analógiájaként a szomszédos Agyagfalva református templomának mennyezetét tekinti. A mennyezet festése viszont szorosan kapcsolódik a Segesvár és Kóhalom közötti, 17. század második felében készült asztalosmunkákhoz, melyek jelentős része a Rösslerek műhelyéből került ki.

A szakirodalom alapján a bögözi mennyezetben szereplő rövidített nevek esetében könnyen meglehet, hogy a készítőmesterek nevei, melyek egyik lehetséges olvasata: STEPHAN FABRITIUS és DANIEL PHILIP. A restaurálás során a kazetta másik oldalán is olvashatóvá vált egy név, melynek lehetséges olvasata STEPHAN FABRITIUS JUNIOR. Bizonyára egy öregebb mester fiáról lehet szó, aki részt vett a munkálatban.

A bögözi mennyezet festését tekintve legközelebbi analógiaként a szászvolkányi templom szentélyrészének hajdani mennyezetét tekinti a szakvélemény, viszont meglepetéssel szolgálhat a szederjesi református templom famennyezete is, ha egyszer megszabadul az egyszínű szürke átfestéstől.

Környezettudatos örökségvédelem

A templom körüli beavatkozások esetében, a restaurálási program elmúlt öt évében mindvégig kiemelt figyelmet fordítottunk a környezettudatos szemléletmód érvényesülésére, térnyerésére.

Ezen szemléletmód jegyében került sor a templom területének rendezésére és a templom tetején lévő gólyafészek megmentésére, visszaépítésére is.

A templom tetején található gólyafészek és a benne fészkelő gólyák több évtizede a falu hétköznapijainak szerves részét alkotják, gyakorlatilag „hozzánőttek” a templomhoz: egyértelmű volt, hogy a felújítás során csakis a gólyák megmaradását – visszatérését lehetővé tevő módszerek alkalmazására kerülhet sor.

A teljes felújítás keretében a tetőszerkezet lebontásának időzítését jelentős mértékben befolyásolta a gólyák őszi költözése és tavaszi visszaköltözése. Csak akkor kezdődött el az érintett tetőszerkezet elbontása, amikor a gólyák már elhagyták a fészket, s a jó időzítésnek köszönhetően az új fészek már az új tetőn várta a visszatérő gólyákat.

A fészek elbontása és visszaépítése ornitológusok szakmai iránymutatásával történt, és teljes sikerrel valósult meg.

A felújítást követő év tavaszán a gólyák örömmel lakták be újra évtizedes otthonukat, a teljes faluközösség legnagyobb örömeire.

